

44419

P Á P A

FÖLDRAJZI TANULMÁNY

IRTA:
KOVÁCS ESZTER

SZEGED, 1939

A

M. SZ. K. KÖNYVTÁRA
TUDOMÁNYEGYETEM

KÖNYVTÁRA
SZEGED

44419

P Á P A

FÖLDRAJZI TANULMÁNY

IRTA :
KOVÁCS ESZTER

SZEGED, 1939.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000908633

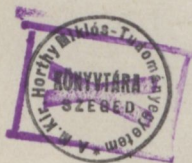
A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem
Bölcsészeti-Nyelvi- és Történettudományi karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíráló: *Dr. Kogutowicz Károly* egy. ny. r. tanár.

Társbíráló: *Dr. Banner János* egy. ny. r. tanár.

44419

Árpád nyomda nyomása Szeged.

Nyomdáért felel Sziitner János.

B E V E Z E T É S

Földrajzi helyzet.

Pápa város ismertetésével többen foglalkoztak, főképen történeti irányú munkák jelentek meg róla, de mai értelemben vett modern földrajzát még nem írták meg. Ezt óhajtom pótolni ezzel a munkával. Feladatomnak tekintem megvizsgálni a város életében szereplő azon erőket és tényezőket, amelyek kialakították Pápa külső képét és belső életét, s amelyek működése ennek az lélettérnek állandó alakítását, fejlődését mozditják elő. Ezt a nehéz feladatot, mely a szerzőnek száz meg száz kapcsolat felismerését és azoknak egymás mellé helyezését követeli meg, nem tudtam volna még így sem elvégezni, ha nem kísérlem meg dr. Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld című munkájában lefektetett irányelveket követni. Az itt szereplő általános elvek a magyar városföldrajz felépítésének is szilárd alapját képezik.

Az őstáj kikutatása, annak rekonstruálása egyformán fontos úgy a táj-, mint a városföldrajzban. Azt igyekeztem itt szerény képességeimmel feltárni, hogy hogyan tudott itt megtelepedni az ember, mik voltak az életlehetőségei, milyen földrajzi tényezők tették lehetővé nagyobb embertömegnek kis területen való megélhetését. Ezt az előbb említett módszer segítségével, a földrajzi korok szétválasztásával, azoknak bemutatásával véltem elérhetőnek.

Célom tehát megvizsgálni, milyen ennek a tájnak földrajzi helyzete? Miért lett várossá éppen ez a település és miért nem pl. az egyik szomszédos falu? Mik voltak azok a tényezők, — itt már mind jobban belekapcsolódik az ember, — amik elősegítették, s mik hátráltatták fejlődését? Milyen a mai város, melynek leírása szintén feladatom?

Legfontosabb tényező a város kialakításában a domborzat, a Bakonyalja és Kisalföld találkozásának jellegzetes ÉNY—DK irányú dombsorai és ezek völgyei és az általuk kijelölt vízrajz. A Bakony felől lefutó patakok közül legnagyobb a Tapolca, e-mellett fekszik a vidék centruma: Pápa.

A domborzat szabja meg a vízrajzzal együtt az ember helyét a tájban, aki a természetes Ény—Dk-i útirányba belekapcsolódva a neki legkedvezőbb helyen megtelepedett.

Pápa megyei város légvonalban Budapesttől kb. 120 km-re, Veszprém vm. Ény-i szögletében, a Balatontól a Bakonnyal elválasztva a Bakony hegység Ény-i lejtőjének Kisalfölddel való érintkezési vonalán, a Tapolca patak mindkét partján fekszik. (A Greenwich-től számított keleti hosszúság $17^{\circ} 30'$ és északi szélesség $47^{\circ} 20'$ -én).

A mai közlekedési lehetőségek következtében a város sokkal távolabb esik a fővárostól, mint pl. Kiskunhalas, KKFélegyháza, Csongrád, Törökszentmiklós, Füzesabony, Eger, Nyitra, azonkívül Balatonföldvár és a légvonalban alig valamivel közelebb levő Győr. Vasúton kb. annyi idő alatt érhető el a fővárosból, mint Szeged, Miskolc, Pozsony, Kaposvár, Szabadka. Budapesttől a közlekedésben mutatkozó ilyen aránytalan nagy távolsága is hozzájárul ahhoz, hogy a város aránylag kisebb városok vonzási köréhez kapcsolódjék. Annak a kb. 40 km.-es körnek, amelyen Győr, Csorna, Sárvár, Sümeg, Veszprém helyezkednek el, középpontjában találjuk Pápát. Ezek a helységek mind kisebbek Pápánál, sőt a 10,000-es létszámot sem éri el Veszprém kivételével egyik sem. Sajnos, ez a kör nem jelenti egyúttal Pápa vonzási körzetét, mert Veszprém felé a Bakony akadályozza a forgalmat, a Pápától északra elterülő vidék Győr felé gravitál. Nyugat felé Sárvár környékét a Pápától 70 km-re lévő Szombathely csatolja érdekszférájába.

Érdekes, hogy az egyetlen Győr kivételével a nagyobb városok Pápa központtal egy 70 km-es körön foglalnak helyet. Így pl. a 36,000 lélekszámú Sopron, 30,000 (kb)-es lakosú Komárom és a 41,000-es Székesfehérvár. De ebben az övben találunk kisebb, de Dunántúl szempontjából jelentősebb helységet: Köszeget, Körmentet, Zalaegerszeget, Keszthelyet, Mórt, Tatát és Tatabányát, Mosont és Magyaróvárt.

Ez a körzövel meghúzott két kör talán erőltetettnek látszik, de mégis meglepően mutat rá Pápa helyzetére. Az aránylag közel fekvő, — magyar viszonylatban — nagyobb, életképes városok teszik lehetetlenné azt, hogy Pápa helyzetének megfelelően nagyobb központ legyen. Kétségtelen, hogy a múlt században, amikor még vasút nem volt, az útnak a minősége között pedig nem voltak olyan nagy különbségek, mint most, Pápa városias fejlődését a

többi városokhoz való helyzete elősegíthette volna, ha ugyanolyan kiváltságai lettek volna, mint pl. Veszprémnek. Erre bizonyítékul szolgálhat a pápaiaknak kapcsolata Budával és Béccsel.

A város fejlődésének lehetőségét kétségtelen elhatározóan befolyásolták egyrészt a hajózható vizektől való nagy távolsága, másrészt a tőle Dk felé emelkedő Bakony, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb gátat jelentett Pápa forgalmának meggyengítésében, mint ma. A terep É felé való nyíltsága természetszerűleg rákényszerítette Pápát a győri kapcsolatokra, annál is inkább, mert itt érte el legközelebb a Dunát.

Pápa kicsiny, szűkkörű életterére Magyarország északi része, az Alföld, Horvátország és nyugaton az Alpok közvetlen hatást nem fejtettek ki. Ezek hatásai igen kevés kivétellel kizárólag Pápa természeti viszonyait befolyásolják.

Országos rendeletek, törvényeken kívül szellemi hatások csak a reformáció idején érték távolabbról Pápát (Felvidék.) A földesurak által behozott, rákényszerített akciókon kívül csupán az egész országra kiterjedő mozgalmak éreztették hatásukat.

A közlekedés fejlődésével fokozatosan kapcsolódott be a környék Pápa szellemi életébe, ugyanígy illeszkedett be Pápa is az ország szellemi vérkeringésébe; elsősorban Győr, Szombathely és Budapestébe. Ezt a sorrendet változtatta meg a szellemi közlekedés eszközeinek fejlődése, (telefon, rádió, rendszeres hírszolgálat) Pápán való elterjedése. A XX. sz.-ban tehát már szellemi életében Budapest hatása a legnagyobb, kisebb jelentőségű Győr s még jelentéktelenebb ma Szombathely hatása.

A Z Ő S T Á J.

A mai Pápa területének ősi táját elhatározóan befolyásolta az, hogy az egész terület egy általában északnyugatfelé lejtő hegy-nyúlványon fekszik, amelyet a lefolyó víz szabdalt fel. Ez a fekvés jelenti egyúttal azt is, hogy a terület éghajlata kisebb eltéréseket mutat.

A domborzat felépítését természetesen elsősorban a geológiai viszonyok határozzák meg. Geológiai és morfológiai szempontból három egységbe oszthatjuk vidékünket, anélkül, hogy közöttük éles határt húzhatnánk: keleten a Bakony északnyugati nyúlványai, az ugynevezett pápai Bakony (27/3), az Ény-ról ehhez simuló pannoniai dombsorok és a folytatásukban lévő alluviális pápai síkság.

A Pápai-Bakony Pápától 7—8 km-re a mai Tapolca-főnél végződő tagja a Tevel-hegy (300—350 m. magas) sasbérce-szerűen nyúlik ki. (50/339) Jellemző rá, hogy Ény.—Dk-i irányban húzódó abrázios fensíkokkal ellátott gerincvonulat, melynek árkos vetődésű (harmadkorú) fiatal üledékekkel kitöltött völgyei vannak. (50/339) A hegység alvázát triász, felsőkréta képződmények alkotják: földolomit¹ (több száz m. vastagságban) és rátelepült dachsteini mészkő, márga, homokkő és Ny-on kréta, mely legjobban a tapolcafői mészkőszigetben jut kifejezésre. (50/343) Ény-ra (Kisalföld) a mezozoos rétegeket valószínűleg lépcsős törések mentén, 3—400 métert is meghaladó süllyedések érték. (27/34) A Tevel-hegy 6 km-es koporsó alakú tömbjében több helyen karsztosodás kezdeti nyomai találhatók. (27/6) (27/27)

A Bakony nyúlványai közé mélyen benyúlnak a hajdani neogén tenger parti üledékei, kb. 300 m. magasságig borítják be a Bakony lábait. A lehulló csapadék ezekre a pannon kavics és homokrétegekre esve beszivárog a kréta korú rétegekig (mész, dolomit), melyek 15 fokos dőléssel lejtnek a síkság felé. A kréta-

¹ Pápától K-re Ugodnál a Dunántuli Mész és Kőipari Rt. nagy kőfejtőjéről kb. 300 m. rel. E-ra több kis gödörben tárták fel. Jaskó: I. m. 10. 1 A kőfejtőben dachsteini meszet fejtenek u. o. 11. 1

rétegeket átmosta a víz, üregeket vájt bele, melyek a Bakony vízfeleslegét, mintegy szivacs, magukba szívják, (35/1.50) s minthogy agyag és márga rétegekbe vannak ágyazva, a csapadék nem folyik szét. Ott, ahol a lejtőn a vizet tartó krétaréteg szintje alá jut, kibukkan a víz: karsztvízhez hasonló rétegforrások alakjában. (27/7,) (50/347) Legjelentősebb, legbővebb vizű a Tapolca forrása, mely 172 m. tengerszín feletti magasságban, 600 négyzetméter területű forrásvidék számos forrásából ered. A mai Tapolcafő község Ény-i részén van főforráscsoport, mely három tavat alkot. A két déli, a könyökszerűen hajlott, Déli-tó, melynek kb. 23 forrása közül legbővebb a legdélibb és az u. n. Templom-tó, kb. tíz for-

1. ábra. A Tapolca forrásrészlete. Marczelly Kornél felv.

rásával közvetlenül összefüggnek egymással. A kettős tóból kifolyó Tapolca-patak mentén É-ra, mintegy 200 lépésre van az Örvénytó, melynek fenékforrásai az alzat homokját állandóan mozgásban tartják. A tavakon kívül, ezen a területen a patak mentén hol itt, hol ott szakad bele egy-egy forrás.

A délebbi források középhőmérséklete $14.8-14.9^{\circ}$ C-úak. A Déli tó északi forrásai 15° C-on felüli középhőmérsékletűek. A Templom-tó forrásai 16° C-on felüliek, a patak balparti és az Örvény-tó forrásai 17° C-t is meghaladják, sőt ez utóbbiak néhol 18° -ot is elérik. Oka ennek a különbségnek, hogy még az alacsonyabb hőmérsékletű források krétamészből származó karsztvíznek tekinthetők, addig a magasabb hőmérsékletűek pannon rétegekből vetődésekkel kapcsolatban nagyobb mélységből törnek

elő. (27/9). A Tapolca középhőmérséklete nagyobb, mint a környező levegőé, télen sem fagy be, ilyenkor pára képződik felette. A Templom-tó vizében felszálló buborékok láthatók, melyek földalatti üregekből a víz által magukkal ragadott levegőrészecskék.

A Tapolca napi vízmennyisége 69,120.000 liter.² Állandó vízmennyisége karsztforrás jellegéből magyarázható.

A Tapolca forrásán kívül számos forrás fakad a Bakony Ény-i lábánál, az ezekből eredő patakok — a vidék nyelvén sédek — Ény-Dk-i irányban párhuzamosan haladnak a pannoniai dombvidéken át erozióbázisuk — a Marcal — felé. Ezeknek a patakoknak ősei (a levantei, majd pleisztocén korban) egyrészt hatalmas kavicstakarókkal borították a pannon rétegeket, másrészt azonban eroziójukkal kialakították a dombvidéket. (16).

A táj szinte észrevétlenül megy át a Bakony Ny-i lábánál elterülő pannoniai (pontusi) dombvidékbe. (50/347). Belekapcsolódik az előző egységbe — mint már említettük — a homok, agyag, kavicsrétegekből felépült dombok, nyúlványok közti árkos süllyedéseken messze közéjük nyúlnak. Északon Ugod, Béb, Csóton át, Gyimót, Pápa. Borsosgyőr, Nyárad felé, délen Nórád, Kup, Ganna, Noszlopon át Ajka és Magyarpolány felé terjedve övezik a Bakonyt. Közöttük párhuzamos irányú Ény—Dk-i irányú völgyek húzódnak, melyeknek csak egyrészt jött folyó-erozió következményeként létre, másrésztük pataknélküli lapos völgyek, melyeket Jaskó pannoniai homokon képződött szélbarázdáknak tart. (27/50).

A természet erői Pápa közelében a dombságot keskeny dombvonulatokra és kisebb kúpokra, szigetekre szabták, melyek között 1 km. széles távolságok is előfordulnak. Magasságuk 150—160 m, a Bakony felé 200 m-ig is felemelkedik. (Ugod, Szücs, Pápateszér). Úgyancsak emelkedik a terület délre is. (50/347).

A mai város területén több halmot találunk. É-i részén az Úr-domb (145 m.) s Ék-i oldalon a Pátkai-majornál 149 m. magas emelkedést találunk. A mai belterület nem sík. Az a halom, melyen a város épült 152 m. magasságig meredeken emelkedik ki, Ény. felé, Dny-ra pedig lankásan simul a tájba. A város határának Dk-i negyedében is dombok vannak. Legnagyobb az Öreghegy, vagy Nagyhantok, melynek gerince Ény—Dk-i irányban húzódik (az általános lejtésiránynak megfelelően). Két legmagasabb pontja a 182 m-es Dk-en és a 172 m-es Ék-en. Az Öreghegy legészakibb nyúlványát Kishegynek hívják a pápaiak. (164 m.)

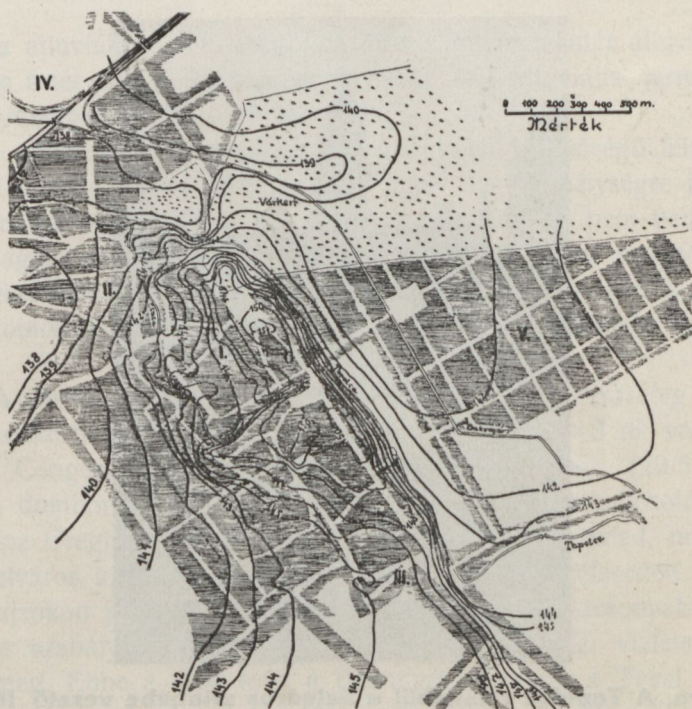
² A városi mérnöki hivatal közlése.

Vele párhuzamosan húzódik Ék-i irányban a Törzsökhegy, egyenletes felszínű, hosszúkás domb, legmagasabb pontja 166 m.

Ezeknek a domboknak relatív magasságuk csekély, az Öreghegy legmagasabb pontjáé alig 30 m., Kishegy, Törzsökhegy 10-15 m.

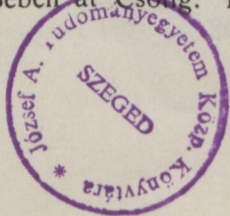
Velük párhuzamosan, de Ék-re nagyobb távolságra több alacsony emelkedés van. Legnagyobb a Báróchegy 164 m. (ma a Gyimót felé vezető országút keresztezi.)

A pannoniai dombvidék ujj alakúan nyúlik É. felé és halmai

2. ábra. A belterület szintvonalas térképe.

közé mindinkább szélesedő fiatal feltöltésű sík területek ékelődnek, Pápa vidékén már Nyárádtól É-ra Kisalföld pereméhez tartozó u. n. Pápai síkságban terülnek szét. (50/346). Ez, amerre ellátunk É., Ny. és D. felé zsinóregyenes. Azok a részei a síkságnak, amelyek még a pannon dombosorok között erednek, e pápai mélyedés felé alig kivehető lépcsőt alkotnak. Ez a (talán óholocén) terraszi Mihályháza felett Ny-ról K-re húzódik Derecskén, Kéttornyú-lakon, Bében át Csőtlig. 134-142-147-150-161-167-170-177-178-as ma-

gasságú hátakon halad, míg a rajta kifejlődött újholocén réteg valamivel alacsonyabb talpa Ék—Dny-i irányban másodlagosan vájódik belé.” (50/356).

Úgy a pleisztocén, mint a harmadkori rétegek Dk-Ény irányban a Bakony tövétől lejtnek Ény. felé és vastagodnak, a Bakony felé vékonyodnak. Oka ennek, hogy a tófenék a Bakonytól Ény-ra volt a harmadkorban, tehát itt vastagabbak a rétegek, s az uralkodó szél fújta el a Bakony irányába a mozgékony üledékeket. Míg a Bakony nyulványai közelében durva homok és ka-

3. ábra. A Tapolca szintjéből a Belváros szintjébe vezető lépcső
Gergely Ferenc felv.

vics nyomulnak előtérbe, alárendelt mennyiségben agyagos üledék, réti vályog van, addig a síkság távolabbi pontjain apróbb szemű kavics, homok háttérbe szorulnak, s alattuk több 100 m. vastagságban (27) világossárga rétiagyag helyezkedik el. (50/378). Ez az agyag és homok sok téglavetőben feltárva látható pl. Tapolcafőnél a téglagyárnál, vagy Pápa mellett egy kút mélyfúrásakor vízszintes fekvésű agyagot találtak nagy vastagságban. A város északi részén, az Úrdombon, kitűnő dilluviális kvarchomok található 5—6 m. vastagságban, alatta pedig agyag.

A pontusi rétegeken és a folyók által lerakott kavicsrétegeken kívül, melyek Pápa vidékének nagy részét elborították, (16) a negyedkorban lerakódott lösz is megtalálható. Nem tipos, hanem erősen homokos (28). A Bakonynál még vékony, (néhány dm-es) nem összefüggő lösztakaró fokozatosan vastagodik Marcal vidék felé (ahol 5 m-es). Oka ennek, hogy az uralkodó nyugati (W) szél nemcsak elhordta, hanem mivel ez esőt hozó, egyúttal el is vályogosította. (8). A város Dk-i részén az Agyaglik nevű dűlön lösz van a felszínen, s a Kis- és Öreghegyet is ez borítja. (29/5).

Az alluviális erozió megújulásával a folyók mentén alluviális, kavicsos ártér-~~a~~ régebbi rétegek egyrésze fölé alluviális termőréteg helyezkedett el 0.5—1.5 m. vastagságban.

A rétegek elhelyezkedéséből legnagyobb jelentőségű feltárás az 1889-i pápai ártézi kútúrás volt, mely 364 m. mélységre jutott le. A feljegyzések csak a rétegek egymásutánjára, nem pedig a vastagságára vonatkoznak. Eszerint a város területe negyed és harmadkorú rétegeken nyugszik a feltárt mélységig: először lösz, majd homok és agyag váltakoznak; a rétegek kétharmada agyag. (29/5).

A városi kavicsbánya területén az alluviális mészréteg alatt a negyedkorban lerakódott kavicsréteg található 2—3 m. vastagságban Congeria és Melanopsis kövületek töredékével. (29/5)

A domborzatilag hármastagozódású tájat összekapcsoló Tapolca, az Öreghegy és Kishegy Dny—Ny-i oldalán halad, majd a mai Belváros kiemelkedésétől K-re mocsaras tóvá szélesedett. Egykorú rajzokon jól látható).³ Valószínűleg itt is az alacsonyabb terepen a szabályozatlan patakok lefolyni nem tudó vízfeleslege gyűlt meg. Ebbe a tóba folyt a Bakonyér is, mely a Tevel hegy Ék-i oldalán ered, s a Tapolcával párhuzamban folyik a Törzsökhegyet megkerülve még a kis Jéri patakot is magába veszi. Időszakonként pl. hóolvadáskor nagyon megárad és ilyenkor a valószínűleg a tó jóval megnagyobbodott. A Tapolca É. felé tovább folyt s nagyjában É—Ény-i irányban Marcal mocsárvilágában veszett el. A patak hossza 24 km. esése 100 m-enként 22 cm. (Torkolata 120 m. tszfm.). A mai város É-i határát alkotó Darza patak a Báróc hegyet kerüli meg, s a Tapolcába ömlik a mai város területén kívül. A Tapolcához hasonló karsztforrásból, az aty-

³ Pápa látképe 1739-ből, Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi lev. tárákban Szeged 1928.

tyaiból eredő Séd a Tapolcától D-re folyik szintén mocsaras ártérrel, számos ágat bocsájtva haladt, s a Marcalba ömlik. A Sédbe szintén több patak ömlött pl. a Horgasér. A pápai alluviális síkságot Kogutowicz gazdag vízhálózata miatt a Pó alföldjéhez hasonlítja. (35/II. 304)

A sédek eredeténél és mellékén kialakult mocsarak, az ember beavatkozása előtt az őstájban elég nagy területet elborítottak vizükkel és ha nem is alkottak a belterületi tavon kívül állandó jellegű tavakat, mocsarassá tették környéküket. Ebből a mocsárvilágból, mint száraz részek emelkedtek ki a pannoniai dombok.

A táj felszíni tagozódása csupán mikroklimatikus szempontból alakította a terület éghajlatát. (Ilyenszerű kutatásokat még nem végeztek ezen a területen, s kimutatása nem áll módomban, bár a különböző felszíni és talajviszonyok a felettük lévő levegőréteg változatosságát eredményezik.)

Pápa éghajlati viszonyait Pápa városában felállított meteorológiai állomás észlelései alapján kísérem meg összeállítani.⁴⁾ A terület helyzete Bakony lábánál Dk-ről zártan, É-ra Marcal vízgyűjtőjének területével nyíltan eleve meghatározzák a talajmenti szelek főbb irányait.

Az 1921—30-as évek között végzett észlelések bizonyítják, hogy Pápa vidéke is szorosan bekapcsolódik abba a szélrendszerbe, amely Dunántúl egész területén uralkodik. A szélcsendes napok nagy számától eltekintve az N. szél (189) fordul elő leggyakrabban és a harmadik helyen az NW. irányú 139 alkalommal szerepel. Az aránylag sokszor jelentkező S (166) SW (126) szelek fellépését Marcal völgyének dél felé való kiterjedése teszi lehetővé. A más irányúak közül még a W kap nagyobb szerepet, míg a többi igen kevés. Nem áll módomban megállapítani, hogy a különböző időjárási helyzeteknél milyen irányú szelek lépnek fel Pápán, mert az ehhez szükséges szinoptikus kutatások még hiányoznak.

Kétségtelen azonban, hogy a nyári hónapokban az N és NW szelek dominálnak vidékünkön, fokozza ennek jelentőségét még az, hogy ezekben a hónapokban a szélcsend legalacsonyabb értékeire száll alá. Tavasszal, amikor Európában igen nagy, változatos a ciklon tevékenység, főleg N, S és SW szelek dominálnak. Október, november hónapokban délies irányúak, télen december kivételével (amikor északias) szintén ezek lépnek fel, de a szél-

⁴⁾ Református Kollégiumi Met. Áll.

csendek száma is ebben az időben éri el a magas értékeit. Részletes áttekintésre alább közlöm a szelek hónapokénti elosztásának táblázatát :

Szélirány	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi
N	130	138	176	155	168	166	200	172	138	115	150	179	1887
NE	30	39	42	48	33	27	50	44	38	35	31	65	482
E	24	27	18	31	31	28	47	29	23	20	20	12	310
SE	33	23	45	40	40	45	30	66	49	28	57	29	485
S	178	113	162	135	156	135	138	135	119	111	168	110	1660
SW	102	94	121	108	85	82	73	91	92	149	125	136	1258
W	102	80	68	86	94	78	55	44	58	82	52	73	872
NW	99	81	91	91	128	194	148	134	116	126	80	99	1387
C	232	245	207	206	195	145	189	215	267	264	217	227	2609

Ez a táblázat az 1921—30-as évek adatai alapján készült, az 1923-as évi pápai adatok hiánya miatt a hasonló szélviszonyú Hőgyész meteorológiai állomás adatait használtam fel.

Az N és NW szelek nagy számának megfelelően a terület legcsapadékosabb évszaka a nyár, legcsapadékosabb hónap pedig a július. Ugyanilyen értéket kapunk (75) szeptemberben is, ami bizonyítja a Földközi tengeri hatás érvényesülését. A nyári és őszi csapadéviszonyok közötti különbséget nem a fent említett két hónap értéke mutatja, hanem a nyári hónapok alatti 211 mm. és az őszi hónapok 186 mm.-es csapadék értéke között fennálló viszony. Élénk fényt vet a két évszak csapadéviszonyára az, hogy a nyári hónapokban a zivataros napok száma átlagban 133-at, az ősziak mindössze 20 értéket jelentenek. Ez bizonyítja egyúttal, hogy nyáron aránylag kevés a ciklonális eredetű csapadék, tehát Pápa vidéke is kontinentális hatás alá kerül, ősszel viszont túlnyomó részben a Földközi tengeren kialakult ciklonok hatására keletkezik bőséges csapadék. Csapadéviszonyokban fellépő kontinentális jelleget bizonyítja az is, hogy nem ritkaság a heteken át tartó nyári szárazság, amelyet esetleg csak helyi záporok szakítanak meg. A nyáron lehulló csapadékmennyiség túlnyomó része rövid idő alatt, mint nagy intenzitású zivataros eső érkezik. Pl. 1925. július 24-én 46 mm.

Jégeső aránylag ritka, évi átlaga tíz évi (1924—1933) adatok alapján 19. Szokatlanul nagy jégverés volt 1931. június 24-én 20 percig tartott. (Dió nagyságú jég verte el a termést, kb. 2000 ablakot tört be.)

Az évi átlagos csapadékmennyiség 673 mm.; ettől az értéktől

nagyon eltérőek mutatkoznak. Pl. 1932-ben 469 mm., 1930-ban 839 mm. A csapadék eloszlása hónaponként:

A csapadék összege mm-ben (1901—1930) (46/30):

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
36	32	41	58	63	72	75	64	75	61	50	46

Az éghajlat kialakulásában jelentős tényező a felhőzet is, mert szabályozza a föld felszínére kerülő melegmennyiséget. Az évi középfelhőzet Pápán 5·7.

A hőmérsékleti viszonyoknál a csapadékviszonyokhoz hasonlóan nagy kilengéseket tapasztaltunk. Forró nyarak, hideg telek, hűvös nyarak és enyhe telek, mind előfordulnak Pápán. Az abszolút kilengések 64·3 fokot mutatnak; 1921-ben mérték területünkön a legnagyobb meleget, 38·2 fokot (júl. 29-én) s 1929. febr. 11-én a legnagyobb hideget: —26·1 C-t. Ez a két szélsőséges érték világosan tárja elénk Pápának hőmérsékleti szempontból is kontinentális jellegét, de bizonyítja a közepes maximum és minimum 49·9 C-os különbsége is.⁵⁾

A hőmérséklet évi menete, mint Dunántúl más tájain — júniusban éri el legnagyobb értékét (21·6 C). Januári minimum —0·4 C., átlaga mérsékeltebb területre mutat.

Hőmérsékleti táblázat (1901—1930) (46/310).

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
—0·4,	0·6,	9·0,	10·6,	16·3,	19·4,	21·6,	20·5,	16·4,	11·0,	5·1,	1·5

Az évi ingadozás 22°C., megfelel a dunántúli átlagos értéknek.

Az egész országban veszedelmes májusi fagyok, ha kisebb mértékben is, mint az Alföldön, itt is fellépnek. A korai és késői fagyok (márc., ápr., okt., nov.) Kogutowicz idézett munkájában közölt térképek alapján kedvező képet mutatnak. Pápa környékén márciusban a fagy valószínűsége 90, áprilisban csupán 30, októberben 30, novemberben 90 % körül van. Tekintettel arra, hogy a fagy valószínűségi térképek más vidékeken igen kevés kivétellel mindenütt nagyobb előfordulást mutatnak, Pápa fekvése kedvezőnek mondható és feltehető, hogy a májusi fagyok alkalmával is védettebb, mint más területek.

A levegő nedvességének középértéke átlag május – augusztus között nem éri el a 70 %-ot.

Ezeknek a természeti adottságoknak, éghajlati viszonyoknak kifejezője a növényvilág, kisebb mértékben az állatvilág.

⁵⁾ 1921—22, 1924—33: 12 év adata.

A Bakony erdősége kétségtelen, hogy kiterjedtebb volt a Kisalföld felé is, de Pápa területe mai tudásunk szerint nem tartozott az erdőterületbe. (35/I. k. III. sz. térkép).

Figyelembe véve a természeti adottságokat, régi rajzokat, térképeket (XVII—XVIII. század) és a jelenlegi növényvilágot, megállapítható, hogy a pannon, vagy pusztai flóra akadály nélkül érvényesül a Kisalföld felől. Szórványosan a Bakony gátján keresztül a déli növénybirodalomra jellemző (illir) növények is előfordulnak. Néhány subalpin (noricumi) növényformációba tartozó egyed is megtalálható. (42/13).

A pusztai vegetáció jellemzői a fűfélék, sok keresztes és fészkes: pipitér (*Anthemis*), aster, libatop (*Chenopodium*), százszorszép (*Bellis*), pigypang (*Taraxacum*), hajfű (*Galeopsis pubescens*), zsázsa (*Lepidium*) stb.

Jórésze mocsaras terület volt, azért gyakoriak a békabuzogány (*Sparganium*), békaszőlő (*Potamogeton*), hidőr (*Alisma*), vírárgáká (*Butomus*), nád (*Phragmites*), sás (*Carex*), pálka (*Cyperus*), szittyó (*Juncus*), békatutaj (*Hydrocharis*), békalencse (*Lemna*), keserűfű (*Polygonum*), sárganősirom (*Iris pseudacorus*), csomornika (*Cimuta virosa*), a vizek szélén és vizekben. Nedves réteken: zsurló (*Equisetum*), őszikikerics (*Colchicum*), menta félék, kecskeruta (*Galega*), gólyaorr (*Geranium*). (42/13)

Ritkás, csaltos, fás terület fedhette a kiemelkedő dombok egy részét, ahol nem volt lösztakaró. Lombos fák közül leggyakoribbak: fűz, nyár és égerfa.

Állatvilága gazdag lehetett, mert a mozgékony fauna a Bakonyból ide kerülhetett, s nem voltak ritkák a nagy vadak sem: szarvas, őz, róka, farkas, vaddisznó, mókus, ürge, menyét, hőrcsög, nyúl, vidra, hód, (helynevekben megmaradt Hódoska pusztá.) Hiszen még a XIX. sz.-végi feljegyzések is 21 fajta emlőst említnek. (29/30—32)

Madárvilága is gazdag volt (XIX. sz. végén 122 faj.) Sok pusztai madara: ölyv, vércse, karvaly, varjú, fogoly, tűzok, bibic, barázdabillegető, cinke félék. Erdei madarak: bagoly, vadgalamb, pinty, seregély, bagoly, kakuk. Vizi madarak serege népesíti be a mocsarokat: gólya, szalonka, viziguvát, vizi csibe, vizi tyúk, szárcsa, bűvarkacsa, tőkekacsa, vadlúd, némahattyú, vöcsök, kárókatoná stb. (29/30—32)

A vizek mentén sok csúszó-mászó: magyargyík, sikló félék. Békák, varangy, ugróbéka stb. A Tapolca és a többi sédek halál-

lománya gazdag. A Tapolcában a kurta baing, vágócsík a nevezetesebbek. (10/28)

Tarka lepke és bogárvilág tette élénkké a képet. (95 lepke és 333 bogárfaj van a XIX. sz. végén).¹

II. A T Á J É S A Z E M B E R.

1. A táj a magyarság előtt.

Az őstáj mocsaras területéből kiemelkedő dombok alkalmassak voltak az ember letelepedésére, mert egyrészt védelmet nyújtottak állat, ember ellen, másrészt lehetővé tették a vadász-halász életet. Az erdő közel volt, fáért sem kellett messzire menni, de mégsem volt az erdőben, hanem lakóhelynek való nyitabb vegetációjú vidéken. A patak vize télen sem fagyott be, hanem egész éven át aránylag egyenletes hőmérsékletű ivóvizet szolgáltatott. S a terület agyagos talajából edényeket készíthettek, esetleg lakóházakat építhettek.

A bronzkorból valók az első adataink — a Kishegy 1932-ben feltárt leletei — arra vonatkozólag, hogy itt ember élt. Hogy a Bakony alja e korban lakott terület — a kishegyi leleten kívül — a környék egyéb e korból származó feltárásai is igazolják. Pápától kb. 8 km-re É-ra, Vaszar községnél a felső humuszréteg alatt lévő kavicsrétegen fejlettebb bronzkorból származó 10 urnát találtak, abból az agyagból készítve, amely Pápa környékén van. Mivel Pápához közel fekvő területen ugyanazon korú leletek kb. egyenlő mértékben fordultak elő, valószínű, hogy a bronzkor emberének mindkét hely település szempontjából egyenlő értékkel bírt. Mindkét telepnek azok a természeti feltételei, amik akkor számítottak: megvoltak. Dombon helyezkedtek el, körülöttük mocsaras patak, s hogy Pápa területén lett város, azt más telepítő erők okozták.

A tájjal való közvetlen kapcsolata az embernek az agyag, amiből az edényt készítette, a fa, amit tüzelőnek használt, s a kettőből készítette kunyhóját. A víz, mocsár védelmet nyújtott, ivóvízül szolgált, az erdő vadat adott. Táplálékát fel is dolgozta. A tüzet ismerte, ami természetes e klíma alatt, de bizonyította az is,

¹ Horváth Dr. Tóth: Pápa megyei város 1936. 15. l. A bencések régészeti gyűjteményében.

hogy cserépedényei voltak. Ezeket az edényeket házilag készíthette. Feltételezhető azonban, hogy bronzeszközeit, ékszereit nem mindenki készítette magának, hanem egy-egy nagyobb ügyességre szert tett egyén (tehát az ipar már nemcsak házi szükségleteket elégített ki.)

Némi forgalomra, kereskedelemre is következtethetünk, s ezért útvonalaknak is ki kellett alakulniuk, hiszen a bronzot, az akkori eszközök főanyagát máshonnan kellett beszerezni.

A táj képén nem sokat változtatott az akkori ember; erdőt irtott, agyagot ásott, s kezdetleges módon a földet művelte.

A római kor nem hagyott emléket Pápán. Tapolcafőn ellenben római telep volt, amit több lelet bizonyít. (ossarium) (10/393) Még ma is látható a régi római fürdő maradványaként egy falrészlet.⁷

Kérdés, hogy miért éppen a Tapolcafőn és miért nem Pápán volt a római telep? Oka ennek valószínűleg az, hogy Pápa mocsaras területe katonai gyakorlatok tartására közlekedési útvonalnak alkalmatlan volt. A tapolcafői források fürdőkészítésre igen alkalmasak voltak, a magasabb terep pedig útvonal kiépítésére szolgálhatott.

Ezeket a szempontokat figyelmen kívül hagyó népek számára azonban Pápa területének letelepedésre alkalmas voltát igazolja az is, hogy az Agyaglik területén 60 sírból álló népvándorlaskori közös temetőt tártak fel. (26/124) Tehát egy tekintélyesebb telepre következtethetünk.

A Bátorc hegyen 1912-ben agyagásás közben talált sírlelet (cserépdarabok, gyöngy, bronzkarperec) a régebbi középkorra — talán — avar korra utal. (25/60—70)

A város É-i oldalán lévő Úrdombon szintén 3 avar sírra bukkant Jankó László. (26/124) A leletek szerint a VII. sz. II. feléből származnak. Ezzel Pápa csatlakozik ahhoz az avar települési körhöz, mely a Bakony táján helyezkedett el.

Az avarok embere igen magas műveltségi fokon volt, (a leletek: szíjvég, gyöngysoros üvegbetéttel díszített, aranyozott ezüstlemezek, s egyéb ötvösmunkák, aranyozott kapcsok, ékszerek, használati eszközök, vaskés, vaskard, kés fanyéllel stb.). Ötvösiparuk, arany, ezüst, vas és bronzon kívül már gyöngy és üveget is

⁷ A tapolcafői ref. pap szerint beépített fürdő volt a templom alatti vízmedence, a Templomtó.

alkalmaz diszítő elemként, ami még fokozottabb kereskedelmi összeköttetésre enged következtetni.

Avar telep volt Borsosgyőrön is, (Pápától Ny-ra 2 km.) ahol ma is láthatók avar földsáncmaradványok.

Hatásuk a tájra nem sokkal lehetett több, mint a bronzkor emberéé.

Az avarok helyét a IX. sz.-ban Nagy Károly hadjáratai után szlávok foglalták el. Itt tartózkodásuk bizonyítékai szláv helynevek, pl. Tapolca. (34/468)

Tehát ezen a területen aránylag élénk népmozgalmat kell feltételeznünk, nem volt ugyan kimagasló jelentőségű hely, de alkalmas a letelepedésre. A telep folytonosságában nincs okunk kételkedni, mert a honfoglalási korban a szlávok behódoltak a magyarságnak, s békésen tovább fejlődtek telepeik.⁸

2. A magyar település kialakulása.

Felső-Dunántúl Ny-i részét Lél törzse szállta meg. A magyarság természetesen a mai Pápa területén lévő szláv telepet is meghódította. A magyarság letelepedésének körülményeiről nem tudunk. Tény az, hogy a XI. sz.-ban, mint közös szláv-magyar lakta területet említik.⁹ Az Úrdombon talált honfoglaláskori soros temető nagyobb telepre enged következtetni. (26/124).

A nyugati kalandozásokban Lél törzse vett legintenzívebben részt és épp ezért a föld birtokosainak, a harcosoknak a száma fogyott. Valószínűleg mind több és több terület vált gazdátlanná, s szállt a tulajdonjoga a fejedelemre, majd a királyra. Ilyen fejedelmi, illetve királyi birtok lehetett Pápa vidéke is.

Géza, vagy Szent István idejében Popo nevű német vitéznek adták a királyi birtok egy részét, ami a mai város déli—délkeleti oldala a mai Alsóváros, Tapolca, a temető, agyaglikli és zsemlyéri puszták közötti terület lehetett. (18/91). A későbbi okmányok említik, hogy Hodoska (9/III. 281) is a család birtoka, (ami ma vendéglő és puszta a város keleti határában). Valószínű, ettől a családtól — mely később Pápa, Pápai — néven szerepelt, kapta a helység nevét. (18/76). Ez a déli, kisebb jelentőségű falu a későbbi város névadója.

⁸ Deér József: Magyar őstörténet c. kollégium.

⁹ Knieszsa: I. m. 372—473 közötti térkép.

A Tapolca partján északabbra fekvő terület, továbbra is királyi várföld maradt. Itt a Tapolca mellett kiemelkedő, letelepedésre alkalmas területen királyi udvarnokok,¹⁰ s más szabad emberek, s talán az itt lakó szlávok is egy faluvá tömörültek. Ez a falu lett a későbbi város magja (a mai Belváros). A Tizes malomtól a borsosgyőri kapuig (mai Kistér), innen a veszprémi kapu felé (Antal Géza-téri kökereszt) és ettől a Tapolca mentén a várig és a Tizes malomig húzható vonallal határolja el Gyurkovits György területét. (18/91). •

A tudományos irodalom Pápa nevét először az 1051-es évszámmal hozza kapcsolatba. (?)¹¹

A déli faluról, amit a későbbi oklevelek Zsemlyér (Semleer stb.) néven emlegetnek, nem sokat tudunk. Valószínű, nem állt másból, mint a földesúr nagyobb kuriájából és a körülötte elhelyezkedő kis jobbágykunyhókból. A telep lakói minden bizonnyal földműveléssel foglalkoztak. Emellett kialakulhatott némi ipar, malom, — s talán házi ipar is.

Az északi királyi telepről tudjuk, hogy nagyobb jelentőségű hely volt. Első okleveles adatunk III. Béla idejéből származik az északi telepről (possessio). A királynak u. i. több malma volt a Tapolcán, amelyek közül hármát a zirci apátságnak adományozott (1183 ban, 51/17). A sok malom arra enged következtetni, hogy nemcsak a saját maguk által termelt, hanem a vidék gabonáját is itt őrölték meg. A fejlett malomipar feltételez bizonyos fokú gabonakereskedelmet is. A síkvidéki ember idehozott gabonáját a bakonyi falvak lakói vásárolhatták, s cserébe fájukat és háziipari cikkeiket (fatárgyak, eszközök stb.) hozták.

Míg annak, hogy itt település keletkezett a domborzat és vízrajz volt az oka — nagyobb helységgé alakulásánál előtérbelép a földrajzi helyzet. A Bakony és síkvidék találkozási helye, kereskedő és vásárhely. A Tapolca állandó vízmennyisége pedig a malomipar kifejlődését tette lehetővé.

A telep terjeszkedését a mai Belváros dombjának Ény-Dk-i iránya jelölte ki. Keleten a tó jelentett akadályt, délfelé csak addig fejlődhetett míg a Pápaiak falujához nem ért. Valószínű ekkor vette át a királyi birtok is a Pápa nevet, mert azelőtt Reizner szerint Bellerszeghnek nevezték. (47/603—605).

¹⁰ A királyi udvarnokok: a király által földesúri szolgálatból, fogságból kiváltott és királyi udvari szolgálatra rendelt egyének. (Gyurkovits: I. m. 92.)

¹¹ Engel: Gesch. d. U. Reichs. Wien. 1813. I. k. 152.

1225-ben már a vidék szellemi centruma: főesperesi székhely (18/81) s bár adatunk sincs rá, de valószínű, hogy temploma volt. A városlakók jómódúak lehettek, bizonyára kezdtek városias házakat építeni.

A tatárjárás Pápára, a hagyomány szerint, annyiban volt hatással, hogy a lakói Bakonybél közelében lévő hegyre menekültek volna, s ott körülbástyázták magukat. Azóta nevezik ezt a hegy-csúcsot Pápavárnak. (33/15—16). Bél Mátyás még látta az itt épített védővár romjait. Ha ez áll, hamar kiheverhette a város a tatárpusztítást, hiszen 1266-ban már civitas-ként szerepel. (13). A XIV. sz. közepén okleveleink említik Pápát, mint királyi udvarnokok és jobbágyok lakóhelyét. (9/III. 214).

1383-ban Mária királyné emlékezik meg a pápai vásárról. (Forum ville), (9/III. 214) ami bizonyítja, hogy vásárai már akkor jelentősek.

Malomipara mellett ekkor már szabók, sőt harangöntők is ismeretesek. (4/46). Pápa a vidék középpontja volt, amit bizonyít a Pápáról sugarasan szétágazó úthálózat. Több fontos utvonalon indult ki innen, illetve kapcsolódott Magyarország középkori úthálózatába. (17/160—161-térkép). Fontosabb útvonalak: Győr, Pápa, Szombathely-i; Sopron, Pápa, Vasvár, Pápa és Sárvár, Pápai. Ezeken kívül volt egy Pápa- bécsi út is, mely Sopront, Győrt elkerülte. Pápa-esztergomi, Tatabányánál a Győr-budai úthoz csatlakozott Pápa-budai útként. Pápa-veszprémi út Lőd irányában a sopron-veszprémihez kapcsolódott. Pápa-vásárhelyi út Noszlopon át, a Pápa; fehérvári út Patonán át vezettek. A Bakony úthálózatát a körülötte lévő városok gazdasági jelentőségének köszönhette. Ez a kor útpolitikájának céljával legközelebb állt a mai korhoz.

3. Pápa aranykora.

Nagy jelentősége volt Pápa élete és fejlődése szempontjából annak, hogy 1389-ben királynéi adományként a Garai család kezébe került az északi királyi birtok, Borosgyőr, Börzsöny és Ujfaluval együtt. Valószínűleg az utolsó Garai haláláig 1482-ig birtokukban is maradt. Civitas, vagy oppidumként szerepel okleveleinkben. (9/214) A város virágzásnak indult, úgy, hogy ezt a kort Pápa aranykorának is nevezik. (4/46) Az előkelő család birtoklása fényt, előkelőséget kölcsönzött az eddig is forgalmas város-

nak. Alátámasztja ezt a tényt Erzsébet királyné 1439-ben kiadott oklevele, melyben a Garai család pápai kereskedőit, szatócsait, polgárait és jobbágyait minden királyi és királynéi harmincad alól felmenti és biztosítja az árúk szabad be- és kivitelét. (9/III. 214) Ugyanebben az évben Albert király a város összes polgárait és jobbágyait — a súlyosabb büntetések kivételével — a Garai család és tisztjeinek földesúri hatósága alá helyezte. (9/III. 214) Mindez az akkori földesúr, Garai László érdemeinek elismeréséért volt.

A város tekintélyét és jelentőségét növelte az is, hogy a Garaiak a XV. sz. elején várat építettek. A várépítés pontos idejét nem tudjuk, első okleveles adatunk 1444-ből való. (Castrum Pápa 1444. castellanus in Papa 1452) (9/III. 210) A vár valószínűleg a város északkeleti részére épült (kb. ott, ahol ma áll a kastély). Ez a terület legalkalmasabb a várépítésre, a város mocsárból kiemelkedő dombjának északkelet felé kiugró végén. Várépítésre az ösztönözhetette a Garaiakat, hogy ellentétbe kerültek a Pápai családdal, amely szintén nagy tekintélyre tett szert, már nemcsak Zsemlyér, a pápai részbirtok és Hodoska, Gyimo(l)t (9/III. 173-283), hanem Zalamegyében is nagyobb birtok tulajdonosa. A két család viszálykodása miatt Zsigmond 1430-ban engedélyt ad Pápa Györgynek zsemlyéri birtokára erősség építésre. (5/257, 47/602) De hogy ez hol állt, s tényleg állt-e, arra adatunk nincs.

A pápai birtokrész 1464-ig okmányokkal igazolhatóan Pápaiak kezén volt. (9/III. 274) A család neve szerepel még ezután is, de nem Pápával kapcsolatban.

A Garaiak kihalásával a királyi birtokká lett Pápát, Mátyás a Szapolyai családnak adományozza. (Ugoddal és 9—25 portát jelentő településsel együtt.) Az 1488-i adólajstrom szerint Pápa, Kenctartó (Szapolyai) István birtoka. Várhely volt, s a Bakony egy része szintén hozzátartozott. (9/III. 214).

Valószínű, hogy ekkor már a Pápaiak által létesített falu is Pápához tartozott. (18/93) Egy 1437-i oklevél szerint Pápai Györgynek adományozta a király (Zsigmond) a pápai mezővárosi részbirtokot és Zsemlyért. (37/603) A részbirtokot néhol : Alsó- és Felső-Pápa néven említik, (47/607) ami talán a későbbi alsó és felsővárosi majoroknak, a mai Alsó- és Felsővárosnak felel meg.

Amikor a Szapolyaiak kezére került Pápa, ez a részbirtok is tulajdonukba ment át. S ekkor különült el Pápa és Zsemlyér. 1488-ban az említett adólajstrom szerint Zsemlyér a fehérvári pré-

post és Kacor Péter tulajdona, aki Pápa György leányának férje. (9/III. 261-276, 33/10-169).

Az alsó- és felsőváros-majorok is ekkor alakulhattak ki. Az alsóvárosi-majorok: délen, a Pápai család falujából; a felsővárosi-majorok részint talán a Pápai család részbirtokából keletkeztek. Mindkettőt növelhette, hogy a földesúr földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozó jobbágjai a várostól távolabb telepedtek le. A szárazabb területek földművelésre, a patakok melletti legelők állattenyésztésre voltak alkalmasak.

A vármegye legtöbb adófizető helysége volt, a kincstárba 236 forint évi adót fizetett, (9/III. 214) ami arra enged következtetni, hogy már ekkor is a vármegye legnagyobb települése. Felülmúlja a megye székhelyét, de ez természetes is, mert kedvezőbb gazdaságföldrajzi helyzete a sík szántóföldön, mint kevésbé termékeny helyen fekvő Veszprémé. Hammer írja, hogy az ország legnépesebb vidéki városai közé tartozott. (20/141).

Az adólajstrom szerint az egy telkes nemes és egy jobbágy-család fél forint adót fizet. Tehát a 236 forint adó 472 adófizetőnek felel meg. Egy adófizető házra hat lelket számlálva 2832-t ad, melyhez hozzászámítva az egyházi embereket és világi urakat kb. 2900 lehetett ekkor a lakosság száma. (20/5-6).

Már egységesen kialakult polgári rend volt ebben az időben Pápán, aminek bizonyítéka, hogy a város 500 polgára II. Ulászló segítségére sietett a parasztlázadás leverésére. Ezért a király a várost kiváltságokban részesítette. (15/193) 1500-ban Ulászló minden vámfizetés kötelezettségétől mentesíti, illetve ezen jogukban megerősíti a város polgárait. (47/608).

A város tekintélyét a Szapolyai család magas fokra emelte. Szívesen laktak Pápán, úgy Imre, mint István itt is haltak meg. Szapolyai János meg magyar király lett később. A gazdag mágán családnak valószínűleg fényes udvartartása volt, amely magával hozta a város iparának és kereskedelmének fejlődését. Ebben az időben már több céh működött. Első ismert céhlevelek a szabóké, melyet Szapolyai János erősített meg 1510-ben. (48/637) Az iparosok céhekbe tömörülése, szervezettsége magával hozta a műveltség magasabb fokra való fellendülését. Városi iskolát létesítettek, amelynek tanulói az 1508-i pestisjárvány miatt a Bakonyba menekültek. (33/16) A hitélet ápolására ferencesek is megteleped-

tek a szt. László utcában.¹¹ Pápán volt a vidék közigazgatási központja,¹² itt székelte a szolgabíró.

Pápa területén több kis nemesnek is volt birtoka, akik szintén Pápán laktak (9/III.222, 9/III.250) A város jólétének fokozásával több nemes család betelepedett, akiknek házai fokozták a városias jellegét.

4. A V É G V Á R.

Új korszak határkövét jelentette a várfal megépítése, annál is inkább, mert ez a tény és a következő események azok, amelyek mindmáig hatással vannak a város életére.

A városhatárt a XVI. sz. elején építették (51/23), s minthogy a tömörebb települést vették körül fallal, — már csak azért is, mert ez a központi rész magasabb fekvésű — így jobban védhető volt. Ekkor különültek el az u. n. alsó és felsővárosi majorok. Az északi és keleti oldalon a Tapolca és a Tó védik a várat és ezeken az oldalakon meredeken emelkedik ki a város dombja, ellentétben a déli és nyugati oldallal, mert itt a természetes védelem hiányzott, s ezért egy mesterséges (ma is meglévő) árkot vontak, az u. n. Cincát. Veszély idején ebbe az árokba vezették a Tapolca vizét. Méretei különbözők. A Széchenyi térnél pl. $\frac{1}{2}$ méter széles, 1 m. mély, a Tapolcába ömlésének helyén 2 m. széles, 1 m. mély. A Cinca árok az Antal Géza téren lévő kőkeresztnél kezdődik, s a Széchenyi tér északi oldala és a Deák Ferenc utca, Kossuth u. házai alatt átfolyva az Árok és Major utca alatt halad. A Városmajort megkerülve a Bástyá és Csatorna utca ny-i oldalán folyik, s a Flórián utcánál megfordulva a várárokhoz vezetett (ma ez a szakasza nincs meg). A Vásár utca K-i oldalán folyva a Ligetnél ömlik a Tapolcába.

A várfal felépítése után csak a várkapukon lehetett közlekedni a külső területekkel. Több kapuról tudunk: Veszprémi kapu, az Antal Géza téren lévő kőkeresztnél, a Borsosgyőri a Kistéren a Celli út felé volt (18/91), a harmadik a győri úton (33/25

¹¹ Reizner: Tört. Tár. 1893. IV. f. 607. l. 1861-ben kelt oklevélben a pápai nemesek tiltakozása Garai László ellen, hogy Pápa mezővárosában szt. Ferenc-rendi atyák kolostorát fel ne építse és az elidegenített földet nekik visszaadja . . . és Kiss István: i. m. 19. l.

¹² Hammer: I. m. XV. sz.-beli térképe alapján.

l. térkép) a vár mellett, s a Kis Ernő említi negyedikként a szt. László kaput. (29/50).

Pápa 1528-ban gazdát cserélt, a Szapolyaiaktól a Thurzó család kezébe került. (47/608—609) Majd 1535-ben az Enyingi Török család birtoka lett. (47/808—609) Mindkét család protestáns volt, s ez maga után vonta a város református hitre térését. Bálint pap munkássága révén csakhamar az egész város református lett, úgy hogy 1560-ban a ferencesek elmentek Pápáról, pedig már papnevelő intézetük is volt. (39/20) A földesúr református volt, azzá lett a város, ellentétben a város evangélikus lakosságával. (24/II. 252) A római katolikus templom, iskola is a reformátusoké lett. Ez az iskola volt a mai főiskola alapja. 1585-ben már az iskola törvényei is megvoltak. (30/34) Az iskolát a földesúr is támogatta, a Tizes malom -- írásbeli bizonyíték szerint¹³ — mint

13 Pápai ev. ref. ekl. I. t. 117. sz.

uradalmi birtok vámgabonát szolgáltatott az iskola részére. A többi fedezetre vonatkozó iratok az 1789-i tűzben elégték. (30/35). Az iskolának is voltak malmai: Pap és Mester malom. (30/35)

Eközben az egyre fenyegető török hódítással szemben kialakult védelmi váröv fontos tagja lett Pápa, helyzete következtében. Fontosságát bizonyítja, hogy mikor 1547-ben az országos főkapitány mellé egy dunántúli főkapitányságot akarnak az országgyűlésen megszervezni, ennek helyéül Szigetet, Pápát vagy Kanizsát jelölik (24/II. 88). Állítólag 1554-ben a főkapitány székhelye Pápa lett. (51/31).

Pápát már 1543-ban sikertelen török támadás érte. A vár kapitánya Martonfalvai Imre, Török Bálint tiszttartója az alacsony dombon fekvő vízi palánk várat megerősítetteti, s a városfalat szorosabbra vonatja. A belső várat is árokkal öveztek körül, majd a palánkot bástyákkal erősítették meg. 1553-ban olasz várépítők átépítették. (51/32)

Más földesurak is siettek a vár védelmére, mert a vár elesével a vidék török kézre jut. A király is segítséget nyújtott; a királyi hadak érkeztek a várba. (24/III. 164) Martonfalvay anyagiakban is erősítette a várost, mindazon területekre, melyekre valamiképp jogigénye lehetett, a városhoz csatolta, így többek között Zsemlyér pusztát malmostól. Az 1551-i török támadást is visszaverték.

A város fejlődésére a török idők kedvezőtlenek voltak. Fejlesztésére gondolni sem lehetett, mert minden pénz a várfal erő-

sítésére kellett. Mezőgazdasági termelést nem lehetett biztonsággal üzni a portyázó törököktől.

A várfalon belül az ipar fejlődhetett aránylag nyugodtabban. Új céhek alakultak, pl. 1552-ben a mészárosok kaptak céhlevelet Török János és Ferencről (48/637). 1570 előtt (Enyingi Török Ferenc halála előtt) kelt a szűcsök céhlevele. (48/638). A céhek fontos szerepet játszottak a város életében. Polgárőrséget alkotva a vagyon és életbiztonságról gondoskodtak. A város egészségügyének intézése a borbély-céh hivatása volt.

1583—86-ban ismét olasz építésszek építették át a várat. Alaprajza szabálytalan sokszögű volt. Várfala belül kőgáttal körülvett, sarkain kiugró széles bástyákkal megerősített, melynek északi részén volt a vízárokkal védett négyzetes alapú fellegvár. Sorsát nem kerülhette el Pápa sem, mert 1593-ban török kézre került. (24/II. 355) Hogy közben volt-e török birtok vagy nem, nem tudjuk biztosan, pozitív adatunk nincs.¹⁴

Három évig volt török kézen Pápa. Miksa főherceg felszabadító seregének létszáma Kiss Ernő szerint 43.000 főből állt, míg a vár őrsége 300 lovas és 600 gyalogos volt. Mégis 6 napig ostromolta a tüzérség a várat, amíg felszabadítja. (29/52—53) Az a tény, hogy nagyobb létszámú sereg heves támadása tudta csak bevenni az aránylag kis őrséggel rendelkező várat, bizonyítja, hogy jó helyzetű és védőművekkel ellátott volt.

A felszabadító háborúban az amúgy is megrongált várost megakadályozta fejlődésében az ott tartózkodó francia várőrség lázadása. (1600) (25/55, 24/III. 149)

Bocskai, majd Bethlen hadainak rövid pápai tartózkodásával kapcsolatos mozgalmas időszak után nyugalmasabb élet következett a városra. A lakosság erős iparosodásnak indult. Oka bizonyos mértékig a földművelés akadályozottsága, de kis részben idegen (zsoldos) hatásnak is tulajdonítható. A század elején több céh kapott céhlevelet: Csapó (1606), horbély (1608), molnár (1608), (33/180) varga (1609), kovács (1613), aranyműves (1614), csizmadia (1621) céhleveleit még az Enyingi Török család tagjai erősítették meg (48/634—639), de 1626-ban a gombkötők céhlevelét Esterházy Miklós adta ki, s több régi céhlevelet megújított.

1618-ban u. i. a leányágra maradt Török család révén a be-

14. 1590-ből származó török oklevelek beszélnek pápai kerületről, sőt felsorolják a pápai náhiebe tartozó falvakat is, de az oklevelekben Pápa neve mellett szerepel Tata neve is kérdőjellel jelezve, hogy bizonytalan adat. (Káracs: Török-m. oklevéltár 168. l. és Velics: M. o.-i török defterek 300 l.

deghy Nyáriakra, majd ugyancsak házasság útján 1624-ben az Eszterházy család kezére került Pápa. (29/67), Eszterházy Miklós nádor révén.

Egészen eddig növekedett a reformátusok tekintélye. 1612-ben a dunántúli egyházkerület középpontja lett Pápa. A műveltség terjesztésének fontos tényezője volt Huszár Dávid nyomdája, mely 1577 körül állt fenn. (53/16) 1624-től 1633-ig egy másik nyomda működött.¹⁵

Az Esterházyak 1628-ban Csáky László grófnak zálogba adták Pápát, aki megkezdte a rekatolizálást. 1638-ban betelepítette a pálosokat, akiknek a Hosszú utcában (a mai Horthy M. főutca) házat adományozott és templomot építtetett. (45/I. 311) A földesurak sok mindennel megajándékozták őket (telek, szőlő, malom : a mai Fehér malom, stb.) A pálosok középtanodát állítottak fel, mely 1644-ben már működött. (4/53)

Mikor 1642-ben az Esterházyak kezére visszakért Pápa, ellenreformáció folyt a városban. Visszavették a reformátussá lett templomot, paplakot (29/185), 1660-ban visszatértek a ferencrendiek. (33/34). A reformátusok vallásgyakorlatát ideiglenesen az biztosította, hogy Pápa vár volt, protestáns katonasággal, ugyanis a hadi tanács fellépésére a király külön rendeletben biztosította a végvárak protestáns őrségének szabad vallásgyakorlatát. 26/IV. 189.).

A városból mintegy 600 református iparoscsalád távozott el az ellenreformáció következtében. (30/36). Érzékeny kárt azonban nem okozott az ipari életben, mert helyüket katolikus iparosok foglalták el. A református iparosok a környék falvainak iparosodását mozdították elő odaköltözésükkel.

Esterházy Pál és Ferenc újabb céhleveleket erősítenek és újítanak meg: asztalosok (1678), takácsok (1660), bognárok, ácsok külön céhet alapítanak. (48/639). Ekkor találunk először németeket a pápai iparosok között, akik valószínűleg a zsoldos hadseregből maradtak itt.

A XVII. sz. végén rövid ideig ismét török kézen volt a város.

A török kor, mely az egész országot évszázadokkal vetette vissza, természetesen megakasztotta a város növekedését is. A várfalon belüli területe sűrűn lakottá lett a környékről bevándorol-

¹⁵ Dr. Tóth Lajos: A főisk. nyomda stb. Koll. Ért. 1937—38. 19. 1. Szepes—Váralyai: Bernhardt Máté-é.

taktól, viszont sokan el is költözködhettek biztonságosabb vidékre. Az összeszorult település jellegzetes keskeny görbe utcái a mai belváros egészségtelen, szűk udvarai ekkor alakultak ki.

A lakosság egészségi viszonyai rosszak voltak. A tifusz erősen pusztított, ugyanis a szűk térre épült, fertőződött kútakon kívül a Tapolca vizét is ivóvizül használták. Ehhez járult még a pestis, mint a háborús idők következménye. Egészségtelen volt a város mocsaras levegője is.

A kereskedelem közvetítői, a közlekedési utak sem voltak már olyan biztonságosak, mint az előző korban. De régi híres vásárai most is forgalmasak voltak, úgyhogy a XVII. sz.-ban külön harmincados (vásári árúvám) hivatal is volt. (51/18). Növelhette a forgalmat az itt élő katonaság ellátása is. Török világban már állandó üzletei voltak. (51/28).

Fokozta a város fontosságát az, hogy termékeny területen feküdt. Sok élelmiszer raktározódott itt fel, ami hadi szempontból nagy jelentőségű körülmény. Mivel Pápán uradalom volt, nem olyan végzetes a török pusztítás, mintha kisbirtokok lettek volna. A termékeny talaj bő termésével kárpótolta a lakosságot. A mezőgazdasági termékeket részint a malmokban dolgozták fel, részint a pápai vásárokon kerültek eladásra. Állattartása is jelentős lehetett, mert nedves rétjei alkalmasak voltak legelőnek.

Jellemző erre a korra is, hogy az előző korhoz hasonlóan függ a város a földesúr személyétől, esetleges önkényétől, pl. reformáció, ellenreformáció. De beleszól egy nagyobb hatalom, a török, és Pápa aranykora feketére válik.

A karlovici béke értelmében (1699) a végvárok lerombolásával Pápa városfalát is lebontották¹⁶, s ezzel a város életében új kor köszöntött be.

5. Az Esterházyak városfejlesztő kora.

A török utáni békésebb évszázadban indult meg a város fejlődése, s ezt főleg bőkezű és modern szellemmel megáldott földesurainak, az Esterházyaknak köszönhette.

A nyugodt fejlődést a század elején Rákóczi szabadságharca zavarja meg, amikor földesurával: Esterházy Antallal a kurucok

¹⁶ Bél Mátyás: Compendium Hung: 155. 1. szerint 1702-ben a pápai városfal rom.

mellé áll a város és azoknak fontos főhadiszállásává válik. Itt kapcsolódik össze először a földesúr szerepe és Pápa földrajzi helyzete, ez a két tényező együtt adja meg e korban a város jelentőségét.

Nemcsak hadi szempontból fontos település, hanem egyébként is fontos hely lehetett. Postaállomása, postamestere volt. (11-130). Az ipar és kereskedelem fejlettségét bizonyítja, hogy többször említi: marhavásárait (11/406), mészárosait, akik az állatbőröket szállítva Kőszeg vidékéig is eljutottak. (11/768). Szó esik sókereskedelemről (11/417). malmokról (11/566), bizonyos Radl Sámuel üzletéről, aki engedélyt kapott Győrbe, Bécsbe menetelre, egyes portékák beszerzésére. (11/655). Több kocsmája is volt.¹⁷ Pápán fegyvert is gyártottak. (A német őrségtől 1705-ben szuronyokat vettek el a kurucok és mintájukra fegyvert készítettek.) (24/IV. 268). Mindezekből láthatjuk, hogy Pápa forgalma, kereskedelme nemcsak helyi jelentőségű volt, hanem még az az ország határain is túlterjedt. Ennek oka, hogy könnyebb a kapcsolata Bécs, mint Pest felé. Az Ausztriával való élénkebb összeköttetésnek bizonyítéka, hogy a XVI. századtól a céhek néha ú. n. bécsi pénzben bírságolták meg tagjaikat. (48/641).

Kulturális központ. Főként iskolái: a reformátusok kollégiuma és a pálosok aligmnáziума teszik azzá. Az iskolák, de főleg a református kollégium régi idő óta állandó kapcsolatot tartott fenn a többi református kultúrközponttal. Pl. Nagykőrös, (40/I. 35. Debrecen. (11/650.)

A kurucok szerencsecsillagának lehanyatlása Pápára nagy veszélyt jelentett. Mikor 1707-ben Bottyán Jánosék visszavonulásra kényszerültek, Pálffyban nyomukban haladó csapatai felégették a várost. Ezzel akartak bosszút állni a kurucokhoz pártolásuk miatt. A hagyomány szerint két ház kivételével (29/81, 11/44) az egész város leégett, s azonkívül raboltak, pusztítottak a hadsereg tagjai. A város labanckézre került. Nehéz megpróbáltatásokkal teljes évek voltak ezek, amihez még sok járvány, tűzvész is járult, amelyek nagyon leszegényítették a lakosságot. Sokan elköltöztek.

1715-ben (1/161) a háztartások száma 398 volt. Ebből 157 mezővárosi polgáré, 240 zselléré, és egy egyéb. Ami lakóházanként nyolcas átlagot véve: 3184 lakost jelentene. 1720-ban (1/161) kevesebb a háztartások száma: 384. (70 nemes, 217 mezővárosi

¹⁷ Reizner: Tört. tár. 1893 412. l.: 1701-ből származó okirat: gr. Esterházy Antal pere a kocsmát tartó pápaiakkal szemben.

4. ábra. Pápa látképe 1739-ből. Dr. Eperjessy Kálmán gyűjtése. Eredeti tollrajz a bécsi hadilevéltárban.

polgár, 61 zsellér, 36 taksás szabados.) Oka, hogy 1720-ban a belvárosban 48, a külvárosban 52 ház égett le. Ha ezeket a leégett házakat is figyelembe vesszük — hiszen lakosaik nem pusztultak el — úgy számítjuk ki a lakosság számát, az 3872-re tehető.¹⁸

A város képe nem sokban különbözött ekkor egy kisebb falutól. Erre enged következtetni egy 1739-ből származó tollrajz a bécsi levéltárból (12/térkép m.). Egykori leírások szerint (33/24) a köház igen ritka volt, többnyire agyagból tömött viskók, szalmával, náddal fedve éktelenítették az utcákat, ez a tűzvész után támadt szegénységgel magyarázható. A mai főtér közepén állt a régi plébánia templom. Körülötte a fallal körülvett temető.

Ebből a nyomorúságos kis helységről fél évszázad alatt előkelő és gazdag város lett. Legnagyobb érdeme ezen a téren a két nagy Eszterháznak: Ferencnek (tárnokmester) és Károlynak (egri püspök) van.

A város fejlődésében nagy akadályt jelentett, hogy a várossal lebontása után is két részből állt jogilag: a tulajdonképeni városból (mai Belváros) és a felső és alsóvárosi majorokból. A város lakói földesúri hatóság alatt álló polgárok és részben nemesek voltak. A város élén főbíró állt, a polgárok által választott tiztagú tanáccsal, s ezenkívül utcánként két esküdtjük volt. (51/36). A város polgárai bárhol megfordultak az ország területén — még Erzsébet királyné rendelkezése óta (1439) — nem fizettek harmincadot, s mentesek voltak a vám alól is.¹⁹ Ezeket a kiváltságokat későbbi királyaink is megerősítették (Ulászló 1500, Lajos 1518-ban).

A felső- és alsóvárosi majorok lakói, a zsellérek nem élvezték ezeket a kiváltságokat, pedig a lakosság számának nagyobb részét tették, hanem közvetlenül a földesúr fennhatósága alá tartoztak.

Ezt a különbséget szüntette meg 1730-ban Eszterházy Ferenc, amikor szerződést kötött az alsó- és felsővárosi lakosokkal, s ezután ugyanazok a jogok és kötelességek vonatkoztak rájuk, mint a város lakóira és ezzel a várost és a majorokat jogilag

18. Nem helyes Kiss István: A pápai plébánia története c. műve 24 lapján a pápai hitbizomány levéltár c. 37. n.3. jelzésű adatra hivatkozás, mely szerint Pápan 1728-ban 633 lakos lett volna.

19 Reizner: Tört. tár. 1893. 608. l. 1318-ban Lajos király Pápa város polgárait az egész országban adó- és vámfizetés alól mentesekké teszi.

egyenlővé tette (29/80). A városi kiváltságoknak Pápa összes lakóira való kiterjesztése biztosította a további fejlődést.

Az eddig színmagyar lakosság között 17. század óta mind több németet is találunk. Ezeknek egy része, mint már említettük, valószínűleg a zsoldos hadsereg ittmaradt tagjai. Lehetséges az is, hogy mikor 1700 körül Zircre német telepéseket hoztak, akiket ideiglenesen 1702-ig Pápára telepítettek,²⁰ maradhattak közülük néhányan Pápán is. Tény az, hogy míg a XVII. században a céhek magyarok voltak, céhleveleiket magyar nyelven írták, addig már a XVII. század legvégén és a XVIII. században ezek közt sok a németnyelvű, esetleg kétnyelvű. Különösen Mária Terézia alatt szivárgott be sok német iparos.

Új magyar céhek voltak: kádár (1701), fazekas (1717). Új német céhek: cipész (1721), kalapos (1726), kőmíves, kőfaragó (1745). Ekkor keletkezett: s szappanos, kapcakötő és szitakötő céh is, de céhlevelük hiányzik. A már meglévő magyar céhek mellett ugyanolyan szakmájú német céhek keletkeztek. 1720-ban német ácsok.

Később 1760-ban Eszterházy Károly nagyon sok régi céhet újra megerősített, s ugyanekkor új céhek alakultak: német kádárok és szabók (48/634-639.) 1715-ben az iparosok száma: 109. (Ebből ács: 1, asztalos: 1, borbély-sebész: 1, csapó: 24,²¹ csizmadia: 16, fazekas: 2, kádár: 4, kerékgyártó: 1, kovács: 4, kőmíves: 1, kötélverő: 1, lakatos: 3, mészáros: 3, molnár: 1, pék: 2, szabó: 15, szíjgyártó: 3, szűcs: 5, takács: 2, varga: 11, egyéb: 8, ebből gombkötő: 4, kalapos: 1, üveges: 1, esztergályos: 1, és ötvös: 1.

1720-ban már 124 az iparosok száma. (asztalos: 2, csapó: 30, csizmadia: 13, fazekas 5, kádár: 3, kerékgyártó: 2, kovács: 6, lakatos: 4, mészáros: 2, molnár: 6, szabó: 27, szűcs: 8, takács: 5, varga: 8, gombkötő: 3). (1/250-251, 390-391.)

1728-as összeírás szerint a Belvárosban 129, a külvárosban 9 mesterember volt, összesen 138. Ezek kb. 35 céhbe tömörültek. (33/70).

A század második felében nagyobb vállalatok is létesültek.

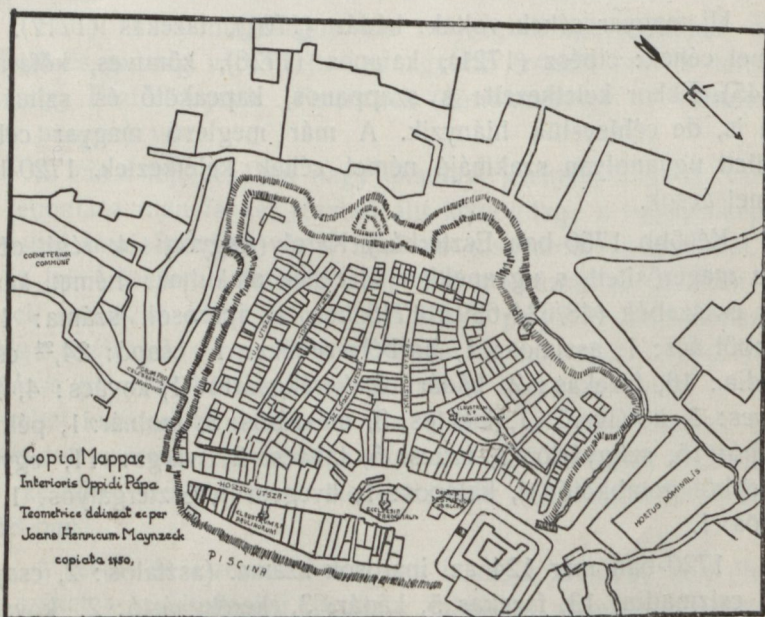
²⁰ Bleyer—Schmidt—Schilling; Des Deutschtum in RU. 530. l. Zircen ciszterciák voltak, akiknek ekkor Pápán is volt házuk.

²¹ Csapó céh nagyságára jellemző, hogy 1744-ben a dunántúli csapó céhek képviselői Pápán gyűltek össze iparukat érdeklő ügyek megtárgyalására Reizner: Tört. Tár 1894. 635. l.

Pl. sörfőző. a 17 malom között van posztóverő és papírmalom.²² is. (51/39).

A kereskedők száma először lassan növekedett. 1715-ben 8, 1720-ban 5 kereskedőről ír Acsádi. (Ezek közül 5 görög (1.) 1720-ban görög és örmény kereskedőket említ.

A határ nagyrésztét a városban lakó nemesek művelték. De már a török időktől kedve a nemesség ipar- és kereskedelemmel is foglalkozott. 1715-ben a csizmadiák között két nemes volt, 1720-ban pedig Acsády szerint a kereskedők között is találunk nemes embereket. Reizner írja, hogy a XVI. – XVII. századtól pápai borbély, csiszár, csapó, mészáros, molnár stb. céhek részben

5. ábra. Pápa városa 1750 előtti időből. A városházán őrzött térkép alapján.

vagy egészben nemes emberekből állottak. Csak amikor Mária Terézia alatt megindult a német kézművesek betódulása, tartózkodtak a nemes emberek az iparüzéstől (48/640). Már ekkor jellemző Pápára, hogy bár az ipar és kereskedelem még szűk körben bonyolítja le a forgalmat, mégis az összes lakosok számának elég tekintélyes részét teszik az ipar-kereskedelemmel foglalkozók.

²² Kiss I. . . I. m. 24. l. Igazolja az is, hogy már a XVIII. sz. elején (1728) Sörfőző utca név ismert volt.

A kereskedelmi élet a zsidók számának növekedésével lendült fel, 1715-ben még csak egy zsidó vámosról tudunk, (1/391) akinek vegyeskereskedése volt bent a városban. Hogy több zsidó is lehetett Pápán, bizonyítja, hogy állítólag 1714-ben már templomuk volt (51/97). A földesúr, Eszterházy Ferenc elősegítette a zsidók betelepítését, úgyhogy 1736-ban már 60 zsidó volt Pápán (1/287). 1743-ban a Salétrom utcában állt a zsidó templom. (51/97). 1775. április 23-iki összeírás szerint (33/201) 1774–75-ben a zsidók megoszlása: feleséges emberek 50 pár, szolgák 13 pár, szolgálók 32 pár, férfigyermekek 14 évig 48 pár, azon fölül

6. ábra. Pápa a XVIII. sz. végén.

11 pár (33/201): ez egyenlő 308 egyénnel. A szolgálókon kívül azonban nem vették figyelembe a nőket. II. József-korabeli népszámlálás adatai szerint Pápán 444 volt a zsidók száma. (55/53).

A város szellemi életében nagy változást jelentett 1749-ben a helytartótanács intézkedése, mely megszünteti Pápán a reformátusok szabad vallásgyakorlását. A Mária Teréziához beadott kérvény elodázza a tilalom végrehajtását, de meg nem akadályozza, mert 1752-ben végleg megsemmisítik a reformátusok gyülekezeti életét. (30/60). Kiss István szerint ez az esemény kapcsolatban

van a pápai vár lerombolásával. Ugyanis a városfal századeleji lobontását nem követte a vár lerombolása (amit még egy 1750 előtti városházán őrzött térkép is mutat). Kiss István írja, hogy Eszterházy Ferenc úgy akarta a protestánsokat a városban megsemmisíteni, hogy a fennálló vár lerombolását kérte Mária Teréziától, amit állítólag 1752-ben engedélyezett, és így a végvár protestáns védő szerepe megszűnt (33/36). A református kollégium sem maradhatott a városban. 1753-tól a szomszédos Adásztevelen találjuk a református egyházat és kollégiumot is, algimnáziumként. Ezzel fontos kultúrtényezőtől fosztották meg a várost, különösen a protestánsokat.

A katolikusok számára sem volt megfelelő iskola, mert a pálosok iskolája 1761-ig csak mint algimnázium működött. Csak ekkor szerveztek még két osztályt a meglévők mellé és lett nagy, vagy archigimnáziummá. Eszterházy Ferenc támogatásával új emeletes iskola épülete is elkészült. De 1777-ben, mivel csak három tanár tanított, a királyi rendelkezés értelmében (4/57) hat osztályból három osztályú pedagógiumot alakítottak.

1754-ben a római katolikus vallás terjesztésére és a leányok nevelésére két apáca érkezett a városba. (33/42).

A közegészségügy javítására, a sok betegség, járvány ellen-súlyozására Eszterházy Ferenc 1757-ben letelepítette az irgalmas rendet (33/43), akiket adományokkal látott el és patikajogot adott nekik.

Ezen kívül is voltak emberbaráti intézmények Pápán: a polgári árpolda 1732 óta az elagottak számára (33/118), 1756-ban pedig Szentilonai József szegényházat alapított.

A század második felében a város nagyon fellendült. Nagyarányú építkezést indult meg, főleg a század folyamán fellépő számos tűzvész következtében. (Bár már 1725-óta meg voltak Pápa városának tűzvész ellen tett intézkedései) (29/83). 1712-1720-1747-1748-1749-1751-1754-1779-ben nagy tűzvészek voltak. 1747-ben pl. 2 óra alatt 127 ház leégett. 1748-iki tűzvész elpusztította a mai Alsóvárost, 1751-ben a belső várost hamvasztotta el: 164 ház és a plébánia templom lettek hamuvá. Legnagyobb volt az 1779-iki tüzeset, az u. n. Rimay tűz, amikor 522 ház égett le. (33/26, 29/81). A sok szalma és nádfedeles viskóval együtt sok fontos irat és okmány is elpusztult.

A század utolsó negyedének élete összefonódott Eszterházy Károly nevével. Igazi modern értelemben vett földesura a város-

nak, munkásságának eredménye a város mai képének kialakítása. Legfontosabb ténykedése, hogy 1771-ben lecsapoltatta a tavat (33/33), ehhez járult a Bakonyér medrének kiásása és a várostól északra a Tapolcába vezetése. Magát a Tapolcát is mesterséges mederbe szorították a város területén belül. (Mélyisége a csatornának 1·3 m., szélessége 3·78 m.). S másutt is szabályozták. Ezzel megnyitották a lehetőséget a város kelet felé való terjeszkedésének. (Ez 150 év múlva következik csak be!) — A lecsapolt terület északi részén halastavat létesítettek, keleti részét szántóföldnek használták és a kettő közötti területen, a mai várkert alapjai, vetették meg. Majorokat létesítettek 1788-ban²³ (Dörzemény-, Gyula- és Pinkócz pusztákat).

7. ábra. A Tapolca mesterséges medre a városban. Jobbra mosópad
Gergely F. felvétele.

Rendezte a várost, sok falusias utcát eltüntetett. Kialakította azt, ami jellegzetesen pápai; a főteret, kéttornyú öreg templomával. Ekkor épültek jórészt kispolgárok, nemesek kedves barokkstílusú házai, amelyek közül monumentálisan emelkedik ki a barokk-klasszikus stílusú templom.²⁴ Megépítteti a tér északi oldalán a szintén barokkstílusú egyemeletes kastélyát,²⁵ a régi vár felellegvárának

23. Pápai Lapok. 1874. 217 l.

24 Épült 1774-től 1786-ig Fellner Jakab, bécsi építész tervei alapján Maulbertsh Antal osztrák festő képeivel.

25 Horváth Elek szerint 1783–84-ben épült. Ez nem áll, mert a II. József korai térképfelvétele 1783-ból való Pápán s eszerint már áll a kastély.

alapjain. Felépítette az irgalmas rend kórházát (1763), mely eddig ideiglenes elhelyezésű volt (33/44).

A sok betegség, főleg tifusz miatt tervbevette azt, hogy Tapolcafőttől csatornát építtet, mert a lakosság jórésze a Tapolca vizét használta ivóvízül. Terve nem sikerült, azért elrendelte, hogy legalább évente egyszer tisztítsák ki a patak medrét (6/257). Ez a szokás még mai napig is megvan, ez az u. n. pünkösdi vízfogás, amikor a Tapolca vizét a tapolcafői útnál levő Zavari malomtól néhány napig a Horgas-éren át a Séd-be vezetik, míg a medret kikotorják.

Kulturális téren nagy fellendülést jelent az, hogy az 1783-ban kiadott türelmi rendelet értelmében visszatérhet a református egyház és gimnázium a városba. Sok nehézséggel kellett megküzdeniök, csökkent a lélekszám, az elköltözések és áttérések miatt.²⁶ A Hosszú utcában, (mai Fő utca) a rendelet határozata szerint udvarra építették a templomot torony és harang nélkül. Az iskolát a Szent László utcában (akkor Zsidó utca) állították fel; 1793-ban második emelet húztak a nagyszámú hallgatóság elhelyezésére.

A pálosrendet viszont 1786-ban eltörölték, ami ha nem is szüntette meg végkép az iskolájukat, de fejlődésében nagyon visszavetette. Míg 1788-ban egy tűzvész az épületet megsemmisítette, s ekkor az iskola is megszűnt. 1790-ben a városi tanács gimnázium létesítését kéri a környék 60 községére hivatkozva. Míg felsőbb intézkedés nem történt, a város maga erejéből állított fel egy iskolát, a pálosok néhány épen maradt szobájában. 1794-ben három grammatikai osztály van, három pálos tanított ismét.

A hitélet ébrentartására szolgáltak a templomok. Négy római katolikus (őreg templom, ferencrendiek, pálosok temploma és a Szent Anna kápolna a mai Anna téren, ami eredetileg temetői kápolna volt). Körülötte helyezkedett el 1837-ig a temetkezésre használt alsóvárosi temető (33/123), a református és evangélikus (1786-ban épült) és a zsidó templom.

A város határa alkalmas volt a mezőgazdálkodásra. Vályi Irja, (56/17) hogy határa termékeny, rétje jó szénát terem, fája is van. II. József korabeli térkép alapján²⁷ Pápa területének művelési ágak szerinti megoszlása ‰-ban: legelő 48·9, szántó 42·5,

²⁶ Kiss Ernő: i. m. I. 65. — 129 nemes család református, egyéb nemesek 48, nem nemesek 73 család, egyéb egyháztalagok 47-en.

²⁷ Planiméter segítségével számítottuk ki.

a délkeletre levő dombokon szőlő 3·6 (Kishegy, Öreghegy, s Törzsök-hegy), kert 3·2 ‰ a város közvetlen közelében. Kevés erdeje is volt: 1·3 ‰, település: 0·5 ‰-ot foglalt el.

Nagyarányú állattenyésztésre következtethetünk abból, hogy legelő foglalja el ekkor még a határ legnagyobb részét. Híresek állatvásárai is.

De gabonatermelése is jelentős, amit a szántóterület nagyságán kívül igazol az, hogy a malmok száma a század eleje óta megnövekedett, amint az a II. József korabeli térképen is látható. A város területén 21 malom van. Természetes, hogy a vidék gabonáját is itt őrölték.

Élénk kereskedelmi összeköttetésben állhatott már ekkor Győrrel (56/17), a két város természetes kapcsolatai következtében (elentétben Veszprémmel).

II. József korabeli térkép alapján megállapítható, hogy a külső városrészekben és a külterületekben a lakóházak száma 715,²⁸ ezt összevetve 1482-ből származó, a lakosság számára vonatkozó adatokkal, (33/202) megállapíthatjuk, hogy mivel a külső területeken 4667 ember él, egy lakóházra eső lakosok háza 6·5 lehetett. A belváros területén a házak számát nem lehet leolvasni, mivel háztömbök vannak jelölve. Itt a lakosok száma 1782-ben 3387. Azt hisszük, nem sokat tévedünk, ha egy lakóházra 8·5 lakost véve, 400 lakóházat számítunk. Összesen tehát 1100 ház lehetett Pápán. A lakosság száma összesen 4049. — Számításaink alátámasztására szolgálnak a II. József korabeli népszámlálás 1787-ből származó adatai, mely szerint Pápán 1120 ház volt, 2071 család, a tényleges népesség száma 8422. Ezek az adatok megfelelnek a következő század eleji viszonyoknak.

Láthatjuk, hogy a török korban feldult megrongált Pápa az Esterházyak irányításával, de a város életerejé által fejlődő kultúrközponttá lett. Megint fokozottabb mértékben használták ki kedvező természeti adottságait, (vize, termékeny földje, éghajlata, fekvése) amelyek a háborús időkben abban jutottak kifejezésre, hogy a katonaság éléstára volt.

Ebben a században az előző koroknál nagyobb mértékben érvényesült a földesúr befolyása, s anyagi szellemi támogatása nélkül nem lett volna a város azzá, ami. De gátat is jelentett a földesúri intézmény, mert az egész város alá volt rendelve a föl-

²⁸ Nem helyes Hammer: Veszprém vármegye fejlődése című szakdolgozatának felületes megállapítása, hogy kb. 650 ház van Pápán. 141. l.

desúrnak. Jó- vagy rosszakaratótól, érdekeitől függött egyesek, közületek sorsa.

A földesúr hatalmas birtoka hátrányos volt a város fejlődése szempontjából: mindenütt az uradalom földjei, házai, a város északkelet felé való fejlődését a park, észak-északnyugat és kelet felé uradalmi szántóföldek akadályozták meg. A malmok nagyrésze is tulajdonában volt.

Az a szerencséje Pápának, hogy olyan földesurai voltak, mint Esterházy Károly és Ferenc. Esterházy Ferenc, aki közjogilag egyesítette a városrészeket, majdnem annyit tett, mint Esterházy Károly, aki intézményeivel városias jellegűvé tette.

6. Fejlettebb városi forma. (Iparosodás, iskolák).

Esterházy Károly halálával (1799) a földesúr szerepe mindinkább háttérbe szorult és a város mindjobban saját erejére támaszkodva fejlődött tovább. A földesúr most is ad anyagi támogatást egy s más intézménynek, de a közjogi viszonyok változása következtében jelentős irányító szerepe nincs.

Az előző század által lerakott alapokra épült fel a város, a meglévő keretek megteltek tartalommal. Ebben a században alakult, bontakozott ki a mai Pápa. A város közigazgatása rendezettebbé vált. A kor politikai viszonyainak változó hatásai mellett két tényező ervényesülése szabta meg fejlődésmenetét: a város kultúr- és iparosodási politikája.

Az ipar már a század elején nagy méreteket öltött. Az volt a kisipar virágkora. Az iparosság adta meg a város jellegét. Ez az ipar a céhek keretén belül fejlődik, de mindinkább manufacturává lesz, vagyis gyáripari jellegűvé válik. Egy-egy iparágból sok mester volt. Pl. 70 szűcs, 20 varga, 120 csapó, 80 írhás, 10 posztócsináló, akik a legények, inasok százait foglalkoztatták (51/44). Fényes szerint 1836-ban ezer kézműves volt Pápán, (14/447) akik nemcsak a környéket, hanem a szomszéd vármegyék közellevő vidékeit is ellátták iparcikkeikkel. Új iparágak is szerepelnek: fésűcsinálók, csutorakészítők, posztónyírók, timárok. Fényes már gyárat is említ: 1836-ban félporcelángyára országszerte híres, (melyhez az agyagot Kislődről szállították) (14/426). A század közepén finom posztógyára, gyapjúszövő, csapó, két pipagyára, szivargyára, enyvirhás nagyüzeme is van (15/193). 1838-ban létesült ma is

fennálló könyvnyomdája. A Tapolcán számos malom működött. Ezek közül az egyik papirosmalom, amelynek gyártmányait részben a könyvnyomda használta fel. A Tapolca partján megtelepedtek a kékfestők is (15/193).

Kereskedelme a fejlett iparnak megfelelően, élénk, úgy heti, mint országos vásárait felkereste a környék népe. Itt szerezte be iparcikkeit s idehozta nyertermékeit. Gabonavásárait még a soproniak is idejártak. Nemcsak a Pápa határában termett gabona, hanem távolabbi környéke is itt gyűlik össze és helyzeténél fogva Veszprém vármegye gabonalevezető helye (24/V. 251). Nagyarányú lisztkereskedelmének bizonyítéka, hogy 80 lisztkereskedő volt a városban Hasonló méretű a ruhakereskedelem is (51/45), úgyhogy Pápának úgy liszt, mint textilárúból nagy kivitele volt. A gabonának kis részét továbbadás céljából Győrbe szállították, nagyobb részét a város 36 malma lisztté dolgozta fel és így került eladásra. Úgy a helybeli, mint a szomszéd falvak lakosai gabona-, illetve lisztfuvarozással állandó keresethez jutottak (29/338).

A kereskedelem jórészt a zsidók kezén volt. A város nem szívesen fogadta be a zsidókat, de nem tehet semmit, mert a XVIII. században a földesúr hívta, telepítette le és kiváltságokkal ruházta fel őket. Ugyanis főleg gabona- és állatkereskedéssel foglalkoztak, amiben főképp a földesúr volt érdekelve (24/V. 251).

S bár a 20-as, 30-as években a nyugodtabb fejlődés és városiasodás következményeképpen Pápára rengeteg idegen telepedett le: német mesteremberek, tótok stb., számuk nem volt olyan nagy, hogy különleges jelleget kölcsönözhetek volna. Ellenben a zsidók száma és jelenléte észrevehető volt, mert főleg kereskedők, vagy házalók voltak, szóval mozgékony elem, sok az érdekeltségük, nekük szerepelt, úgyhogy a városra erősen rányomta bélyegét a zsidóság. A zsidóság száma:

1825-ben	2672 ²⁹	20 0/0-a	a lakosságnak
1836-ban	2665 ³⁰	19 0/0-a	„
1851-ben	2714 ³¹	16·7 0/0-a	„
1869-ben	3499 ³²	24·6 0/0-a	„
1880-ban	3550	24·2 0/0-a	„
1890-ben	3139	22·0 0/0-a	„
1900-ban	3238	18·6 0/0-a	„

29 L. Nagy Notitiae Hung. 430. l.

30 Fényes: i. m. 1836.

31 Fényes: i. m. 1851.

32 Stat. Közl.

1910-ben 3076 15·3 ‰-a a lakosságnak.

Fontos közlekedési utak találkozási helye volt. Fényes szerint ezek hazánk legjobb utai közé tartoztak. Élénk forgalmának bizonyítéka, hogy míg 1836-ban két vendégfogadója volt, 1851-ben már öt (14—15).

Pápa már ekkor is mezőgazdasági központ volt, mert nemcsak, hogy mezőgazdasági vidék központjában fekszik, hanem a város terményei is nevezeteseek. A lecsapolt tó területe humuszban, tavi üledékekben gazdag, kertgazdálkodásra alkalmas. A patakok szabályozása következtében is sok termékeny terület került művelés alá. A város határainak szárazabb részein szépen díszlik a gabona, a homokon főleg a rozs.³³ Nedves, kövér rétjei, legelői az állattenyésztés további virágzását teszik lehetővé. Marha, ló és sertésenyésztése rég híres. Gyümölcs és szőlőtermelése is meg lehetően fejlett, elég nagy a szőlők és gyümölcsös kertek száma (A szőlőhegyek a XV. században Hantai prépost birtokai. (9/III. 233). A XVI. században a pápai váré, majd a veszprémi püspöké. A XVII. században kapják a pápai polgárok haszonbérbe, s a XVIII. században már részben a polgárok tulajdonát képezi.) (51/161). A pápaiak kedves szüretjeinek színtere „a hegy.”

Pápa kultúrvárossá alakulása is ebben a században és a következő század elején történt. Iskolák, templomok, egyesületek, villanyvilágítás, vízvezeték stb. létesültek. Pápát számos iskolája, kultúrintézménye miatt „a Dunántúl Athenjé”-nek is szokták nevezni. Két régi iskolája közül a református kollégium 1795-ben felállított theologiai fakultása 1801-ben kapott először külön theologia professzort (31/105), s 1804-ben ismerik el a pataki és debreceni főiskolákkal egyénrangúnak. A kollégium két-utcára néző épülete Szent László utcában egy-, Petőfi utcában kétemeletes. Nagy vonzóerőt gyakorol a környék tanulnivaló, — főleg református — ifjúságára. A hallgatóság száma az 1820-as, 30-as években 300 körül mozgott. 1832-ben egy jogi tanfolyam is létesült (31/220), mely 1853-ban megszűnt (31/280). Az iskola nagy jelentőségét biztosítja az is, hogy mikor a Szent László utcai u. n. Ó-kollégium a növendékek nagy száma miatt szűknek bizonyult, s a szűk utca továbbépítésre nem volt alkalmas, s új telepekről kellett volna gondoskodni, a református egyházkerületi közgyűlésnek Veszprém, Komárom, Székesfehérvár és Győr jelentették be igé-

³³ II. József-kori térkép magyarázó szövege szerint is a határ nagyrésze homok.

nyüket az iskolára (31/220—313). Még azután megvásárolták a mai Széchenyi tér keleti oldalán levő telket és odaépítették az u. n. új kollégium egyemeletes épületét (6/449). (Ma református nevelő van a helyén). Ezzel biztosították a kollégiumnak Pápan maradását.

Másik régi iskolája a városnak a hajdani pálos gimnázium, melynek vezetésével 1802-ben a bencés rendet bízták meg, akik 1806-ban át is vették (4/449). Hallgatóinak száma a XVIII. század végén és a XIX. század elején százon felül volt, noha csak algimnázium.

A század elején már valamennyi felekezetnek volt elemi iskolája. A római katolikus plébánia-iskola valószínűleg az Árpád-kor óta fennállt (33/84). A reformátusoknak is elég régi a kollégiummal kapcsolatos elemijük. Az evangélikusok és zsidók ekkor, a XIX. század elején szerveztek nyilvános iskolát, a zsidóknak magánjellegű iskolájuk már volt.

Egyéb kultúrintézmények is keletkeztek a század elején: a fennálló irgalmas és zsidókórház mellé (mindkettő magánjellegű) 1816-ban végrendeleti hagyatékból 10 ágyas női kórház létesült,³⁴ mert az irgalmas kórházban csak férfibetegeket ápoltak (22).

A közegészségügyi viszonyok az egészségügyet szolgáló intézmények mellett sem voltak kielégítőek. Oka főleg az, hogy a városnak nem volt egészséges ivóvize. A Tapolca közelében lakók a kora reggeli órákban merítették ki a napi vízadagot (Vízrejáró köz, a mai Tapolca utca) s a távolabbiak kútvizet ittak. Mindkettő, mint már említettük, egészségtelen volt. Éppen a rossz vízellátás miatt az utcák porosak, szeles időben valóságos porfelhők kavarodtak. Ehhez járult, hogy a nyitott csatornák, de mindenekelőtt a Belvárost körülvevő nyitott Cinca, különösen nyáron kellemetlen bűzt terjesztettek. Ezenkívül a talajvíz is magasan áll, s ezért a házak legnagyobb része pincenélküli és nedves volt. Ilyen viszonyok mellett számos betegség pusztított: tüdővész, tífusz. 1831-ben kolera sepet végig a városon, úgyhogy az iskolákban szünetelt a tanítás. (A református kollégiumban külön internátusi rend őrizte emlékét) (29/210). A város képviselőtestülete rég látta, hogy a rossz közegészségügyi viszonyoknak főleg a rossz ivóvíz az oka és ezért már 1832-ben a nagy-templom bejárata előtt megkezdtek egy artézi kút fúrását, de 43 öl után a fúró beletört, s a

34 Özv. Csúzy Gáspárné, született Galián Rozália hagyatéka.

munka abbamaradt (29/301). Így a vízellátási viszonyok nem változtak.

A város közigazgatásában változás történt 1842-ben. Eddig ugyanis a három városrésznek (Belváros, Alsó- és Felsőváros) külön helyhatósága és bírósága volt, mely ekkor megszűnt és közös képviselőtestületet és bíróságot szerveztek (29/340–343), s ezzel a városrészek még szorosabb kapcsolatba kerültek.

Pápa a Veszprém vármegyei négy főbírói járás egyikének, a pápai járásnak székhelye. Ennek jelentősége is csak a békésebb viszonyok idején jutott kifejezésre, mikor a környék népe zavartalanul bejöhett a városba, főleg vásárkor, de esetleges hivatalos ügyei elintézésére is. Ezáltal a városhoz a faluk népe nemcsak közelebb került, de növelte forgalmát is.

A város külső képe a korhoz és más magyarországi hasonló városokhoz viszonyítva elég kedvező lehetett, mert Fényes szerint „házaik csinos rendben épültek”. A Belváros utcái szűkek, nagyon sok közöttük a múltszázad emlékét hirdető barokk ház. Az előző korhoz képest nagyon sokat fejlődött a város. Új középületeket emeltek. 1823-ban az empire-stílusú városházát, 1824-ben a neoklasszikus stílusú megyeházát. Mindkettőt a Fő-utcában.

1824-ben a házak száma 1379 (18/93), 1825-ben 1380.³⁵ A lebontott városfalon kívül új utcák keletkeztek a már meglévők mellett, amelyek ellentétben a Belváros utcáival falusias jellegűek, egyrészt mert ezek voltak az ú. n. majorok, másrészt mert a külső utcákba inkább földműveléssel foglalkozók telepedtek le. A bevándorló iparosok, kereskedők (németek, tótok, zsidók) a Belvárosban és környékén ültettek tanyát.

1846-ban megépítették a zsidók nagy új zsinagógájukat a mai Petőfi-utcában. Ez a része a városnak már akkor is getthojellegű lehetett (Petőfi-, Szent László-utca = a régi Zsidó-utca, Eötvös-, Bástyá-, Salétrom-utca stb.). Templomuk, iskolájuk is itt volt, sőt a régi zsidótemplom is a közelben (Salétrom-utca) állt.

A főbb utcákat kövezet borította. A mai Széchenyi-téren sétateret létesítettek. A piacot és a főbb utcákat este lámpákkal világították (15/93).

A városban ekkor már kifejezett kultúrélet volt. Bizonyítéka az is, hogy 1834-ben megalakult a Pápai Kaszinó, a Nemzeti Ka-

³⁵ L. Nagy: i. m. 174. l. szerint 1780. — a 7-es valószínűleg sajtóhiba. Ezt alátámasztja az előző adat, másrészt még a század végéig sem éri el a házak száma ezt az értéket. (1900-ban 1580.) 174. l. u. i. Győr. 14472. lakosú 1547 házzal.

szinó után másodikként az országban (24/V. 270). Ez minden kulturális megmozdulást úgy anyagilag, mint erkölcsileg támogatott. 1837-ben kivált belőle a Polgári Kaszinó, a mai Polgári Kör. (29/258—261)

A város lakosai, kevés német és tót kivételével, magyarok. Számuk szépen gyarapodik, de inkább a bevándorlóktól, mint a természetes szaporodás kedvező volta miatt, hiszen amint láttuk, közegészségügyi viszonyok kedvezőtlenek voltak. A lakosság száma 1825-ben 13.232 (39/430), ami 1782-es adatokhoz viszonyítva 64·3 %-os szaporodást jelent; 1836-ban 13.485 (14/447).

A lakosság felekezeti megoszlása:

1825-ben: ³⁶	róm. kat.	8809	66·6	%-a	a lakosságnak
	prot.	1751	13·2	%-a	„ „
	izr.	2672	20·2	%-a	„ „
1836-ban: ³⁷	róm. kat.	9139	67·8	%-a	a lakosságnak
	ref.	1254	9·3	%-a	„ „
	ev.	447	3·3	%-a	„ „
	izr.	2645	19·6	%-a	„ „

A róm. katolikus vallás erős elöretörésével szemben, csökkent a protestánsok száma.

A következő 48-as idők a város életének minden vonatkozásában visszaesést, hanyatlást okoztak. A szabadságharc utáni reakciós idő rányomta bélyegét a városra. A század elején oly nagy mértékben virágzó ipar hanyatlásnak indult. Ennek oka egyrészt a céhrendszer, mely a verseny kizárása miatt már nem volt a modernbb kívánalmaknak megfelelő. Másrészt a hazánkba tóduló fejlettebb osztrák iparral a céhrendszer megszűnése után járni tanuló kisipar nem tudott versenyt tartani.

1872-ben ugyanis megszűntek a céhek és megalakultak az ipartársulatok, melyeket 1886-ban ipartestületekké szerveztek át, (29/333) de a kor szellemének átalakított testület nem tudta megakadályozni a kisipar jelentéktelenné válását. Több iparág megszűnt, pl. csapó, tímár, posztó, irhás ipar (neve fennmaradt Irhás utca) és más iparokat űzők száma is csökkent. Papírgyára, porcellángyára, sörfőzője szintén megszűnt (29/333). Létesültek ugyan újabb üzemek, kisebb gyárak: kékfestő (Kluge 1864), szappankészítő (Reizner 1877), de ezek kisebb jelentőségűek voltak és a

³⁶ L. Nagy: i. m.

³⁷ Fényes: i. m. 1836.

hanyatlást nem akadályozták meg, aminek következtében a kereskedelem terén is pangás állt be.

Hátrányos körülmény volt az is, hogy az ipar és kereskedelem tartozéka a hitelélet is későn fejlődik ki. 1863-ban nyílik meg a Pápai Takarékpénztár, melyet csak 1878-ban követ a Pápa Városi és Vidéki Takarékpénztár.

Mezőgazdasági élet terén nem teremtett előnyös helyzetet a jobbágyság felszabadítása. Az apró jobbágytelkek tulajdonosai legfeljebb a mezőgazdasági munkásság számát növelték, mert a jobbágy telkekből alakult törpebirtokok nem adták meg a létfeltételeket a külterjes gazdálkodási mód mellett.

Állatvásárai ugyan híresek most is, de nem a város, hanem a vidék állattállománya került itt eladásra.

A hanyatláshoz járult még az is, hogy aránylag későn kapott vasútvonalat; 1871-ben nyílt meg a Győr—Szombathely-i, 1896-ban a Pápa—Csorna-i, és 1902-ben a Pápa—Bánhida-i vonal, a két utóbbi helyi érdekű. A vasúthálózat kiépítése sem volt előnyös, ugyanis a Győr—Szombathely-i vonalon a vasúti csomópontot Kiscellbe (Celldömölk) helyezték (a székesfehérvári fővonal Cellben kapcsolódik a Győr—Szombathely-i-hez) és ezzel egy fejlődési lehetőségtől fosztották meg a várost. Általában a vasutforgalom kifejlődése Győr vonzási körét növelte Pápa rovására.

A közlekedés szolgáltatásban állók száma a vasútvonalak felállításával fokozatosan nő: 1890-ben 50 egyén a lakosság 0.35 %-a, 1900-ban 150 egyén 0.86 % elart 385-t, összesen a közlekedésből élők száma 535 a lakosság 3 %-a. 1910-ben 251 kereső (1.2 % elart 654-t, összesen 905, a lakosság 4.5 %-a.

A hanyatlás szellemi téren is érvényesül, főleg a Thun-rendszer évtizede idején, mely súlyosan nehezedett a magyar iskolákra. Megszűnése után azonban annál élénkebb fejlődés indult meg és tulajdonképpen a XIX. század utolsó negyede és a XX. század eleje tette Pápát iskolavárossá.

A város vezetőségének³⁸ minden igyekezete arra irányult, hogy a rossz közállapotokon segítsen, különösen azért, mert a lakosság száma alig növekedett, vagy éppen csökkent.

A lakosság száma 1850-ben 12417,³⁹ ami Fényes 1836-os

38 1872-óta rendezett tanácsú város: Kapossy i. m. 353. l.

39 Magyar stat. közl. 1891. U. ebből az időből (1851) Fényes: 16383 lakost közöl. Lásd Fényes: M. o. geographiai szótára 1851 93. l. Természetesen az első hivatalos népszámlálások adatait is fenntartással fogadhatjuk.

adatához képes 1068 főnyi veszteséget jelentett: — 7·9 %.

1857-ben 12·910 a lakosok száma, 3·9 % növekedés

1869-ben 14·223⁴⁰ „ „ 10·2 % „

1880-ban 14·654 „ „ 3·0 % „

1890-ben 14 261 „ „ 2·7 % csökkenés

Különösen iparosok és kereskedők hagyták el a várost. Mivel a kereskedők jórészt zsidók, a kereskedők számának csökkenésével egyenes arányban csökkent a zsidóság létszáma is. 1880 — 90 között a népességekülönbözet 393, a zsidóság száma pedig 411-el csökkent.

A város az állammal karöltve nagy iparosítási politikát kezd, hogy a gazdasági életet fellendítse. 1895-ben létesítik a M. Kir. Dohánygyárat az Esterházy úton. Célja, hogy a munkások elvándorlását megszüntesse. Másik nagy gyára a szövőgyár, melyet 1901-ben alapítottak a Perutz testvérek. A később létesült fonógyárral együtt a Kisfaludy utcában, a város által felajánlott telken épültek. Ezek mellett kisebb gyárak is voltak, amelyek már fennálltak, így pl. 2 pipagyára, vagy ebben az időben létesültek pl. 1891-ben a Kohn-féle cementgyár. Ugyanekkor több szikvízgyár és téglagyár is működött. A Tapolca 21 malmot hajtott (29/334-335).

A megnövekedett és jobb gazdasági helyzetbe került városban lassan a kisipar is megerősödött. A 7 ipartestületbe tömörült önálló iparosok száma a század végén 591, akik 63 féle iparágat űztek.⁴¹ S ezek mellett kb. 500 segéd és 3—4-szer annyi tanuló is dolgozott (29/333).

1890-ben az iparral foglalkozók száma: 2256 (15·8 %), az eltartottakat is számítva 31·5 %.

1900-ban az iparral foglalkozók száma 3182, azaz 18·2 %, az eltartottaké 3125 összesen 36·1 %.

1910-ben az iparosok száma 4071, 20·2 %, az eltartottak száma 3875, együtt 39·4 %-al, a különböző foglalkozási ágak között a legnagyobb százalékot alkotják.

1900-ban 969 vállalat működött Pápán, ebből 3 foglalkoztatott 20 munkásnál többet: téglagyár 62-t, szövőgyár 89-t, dohány-

⁴⁰ Prinz: M. o. földrajza. 1910. szerint Pápán 1869-ben az ország 33. népességű városa.

⁴¹ Kaposy: i. m. 333 l. A hét ipartestület: 1. cipész (22), 2. molnár (21), (molnársegéd 98), 3. csizmadia (118), 4. fazekas (13), 5. kovács, késes (13), 6. mészáros, hentes, kávé (44), 7. általános (18).

gyár 630-t. 966 vállalat munkásainak száma 20-on alul volt, ebből 522 segédnélküli.

1910-ben 1015 vállalatból 6 foglalkozott 20-nál több munkást: agyagárú-pipagyár 23-t, textil 462-t, kékfestő 37-t, szabó 28-t, dohánygyár 825-t, építészet 66-t, 20 segédnél kevesebbet foglalkoztatott 1009, ebből segédnélküli 494 vállalat.

Az iparosok között legtöbb a csizmadia, cipész, szabó és kőműves. De a finomabb iparok is képviselték magukat, pl. óráskok.

A XX. század elején létesült a Kisfaludy utcában a Városi Közvägöhid és mellette a jéggyár. Ezek is hozzájárultak az Erzsébetváros gyárvárosi képének kialakításához. 1912-ben létesült a Hungária műtrágyagyár, mely az egész ország szükségletét ellátta.

Az ipar fejlődésével a kereskedelem is nagyobb lendületet vett. Előmozdítására már a 60-as évek elején kereskedelmi testület alakult. 1886-ban létesült iskola gondoskodott a kereskedő tanoncok továbbképzéséről. 1881-ben megalakult a Lloyd: a kereskedők egyesülete, mely a testületi szellem fejlesztésére és az erkölcsi színvonal emelésére törekedett (29/338).

1890-ben kereskedelem és iparüggyel foglalkozók száma: 686, 4·8 %-a a lakosságnak.

1900-ban 844, 4·1 %-ot tettek ki, 1275 eltartottal együtt 2119-t: 10·5 %-ot.

1903-ban 278 önálló kereskedő volt a városban (29/338.). Jellemző a mezőgazdasági termékeket árusító kereskedők nagy száma: 31 lisztkereskedő, 8 gabona-, 9 ló-, 4 marha-, 4 nyerstermény-, 2 szesz-, 2 bor- és két burgonyakereskedő. Mind azt bizonyítják, hogy Pápa mezőgazdasági szempontból is jelentős. Alátámasztja ezt a tényt az állam által 1893-ban a környék kiskisgazda ifjúságának képzésére felállított Mezőgazdasági Szakiskola.

A város területe 10.171 kat. hold volt⁴² ebből beépített terület 614 kat. hold: 6 %. A többi 9557 kat. hold művelés alatt állt 848 gazdaságra felosztva:

szántó kert rét szőlő szőlő parlag legelő erdő nem termő

6323, 460, 808, 143, 64, 1631, 78, 50,
62·2 % 4·5 % 8·9 % 1·4 % 0·6 % 16·0 % 0·8 % 0·5 %

Ezeket az adatokat a II. József-korabeli adatokkal összehasonlítva kitűnik, hogy milyen nagy mértékben megnövekedett a megmű-

⁴² A kataszteri térkép megkülönböztet Pápa I. és Pápa II-t. Pápa II. különálló (256·5 kat. hold) a gyimóti határba beékelve a város tulajdona: Antalháza-pusztja néven.

velt területek (szántó, kert) nagysága a legelővel szemben. Ugy-szintén a város növekedésével a beépített terület 0·5 %-ról 6 %-ra emelkedett. Kisebbedett a szőlő és erdő területe (szőlő 3·6 %-ról 1·4 %-ra, erdő 1·3 %-ról 0·8 %-ra csökkent).

A gazdaságok területéből 3210 hold saját birtok, 39 hold haszonélvezőké és 6308 hold haszonbérbe volt adva.

Fontos szerepet játszott országos viszonylatban is a pápai zöldség, főként a sárgarépa. Zöldségtermelésre legkiválóbb terület a Tókert, a hajdani tófenék, mely uradalmi birtok volt, de bérbeadták a város lakosainak.

A kerület területének növekedésével nagyobb lett a gyümölcsfák száma is. Legtöbb az almafa : 8099, körtefa : 5169, cseresznye : 770, meggyfa : 2114, őszibarackfa : 3386, kajszinbarackfa : 1005, szilvafa : 3524, diófa : 1421, kevesebb mandula : 176, gesztenye : 32, eperfa : 723, összesen 26.419 gyümölcsfa. Gyümölcsői nem elsőrangú minőségűek, piacra legfeljebb csak helyi viszonylatban kerülnek.

Állatvásárai az előző koroknál is nagyobb hírnévre tesznek szert. 1877-ben létesítették a vásárteret, ahová a környék állatállományát is felhajtották eladásra.

Az állatállomány jelentős, hisz a legelőterület még a mai kétszerese.

1895-ben : szarvasmarha : 1731, ló : 728, szamár : 12, kecske : 24, sertés : 2214, juh : 2255, baromfi : 10.538, méhcsalád : 279.

1911-ben : szarvasmarha : 1677, ló : 835, szamár : 6, kecske : 80, sertés : 3550, juh : 822. A legelőterület csökkenése magával vonta az állatállomány csökkenését, a szarvasmarha, de különösen a juhállomány lényegesen kevesebb, mint volt 1895-ben. Ellenben növekedett a lóállomány, aminek főokát a Mezőgazdasági Szakiskola fennállásában kell keresni, ahol nemesvérű lovakat tenyésztettek. A sertés-tenyésztés is növekedett, mert a hizófajtának nincs szükségük legelőre, s a külföldi kereslet is nagy volt már.

Az iparosodással és városiasodással egyidejűleg a mezőgazdálkodással és kertészettel foglalkozók száma csökkenőben volt : 1900-ban még 1332 kereső : 7·6 %, az eltartott 2520-t, ezek összesen 3852-t azaz 22·1 %-át teszik ki a lakosságnak, azonban 1910-ben már 1289 : 6·3 % a keresők száma, az eltartottakké 2174, összesen 3463 : 17·1 %-ra csökkent.

Mint már említettük a lakosság száma 1890-ben 14.261 volt. ez volt a kritikus mélypont, amire a lakosok száma leszállt, mert

1900-ban már 17.426, ami 22 % szaporodásnak felel meg 1910-ben 20.150 a lakosok száma, tehát 10 év alatt 15·6 %-kal gyarapodott. — Ennek oka egyrészt, hogy a szinte mesterségesen előállított nagyipari vállalatoknál a lakosság munkás-kezeit foglalkoztatni tudták, megszűnt a munkanélküliségből eredő elvándorlás, másrészt, hogy a vállalatok, vasút, iskolák, stb. számos hivatalnok család letelepedését vonták maguk után.

A lakosság legnagyobb %-a magyar, de kisebb számban előfordulnak nemzetiségek is.

1880-ban 14.150 magyar 96·6 %, 504 más 3·4 %
 1890-ben 13.917 „ 97·6 %, 344 „ 2·4 %
 1900-ban 17.186 „ 98·6 %, a többi : német 171, 0·9 %; tót 32, 0·2 %; oláh 3, rutén 1, horvát 2, egyéb 31, 0·2 %.
 1910-ben 19.790 magyar 98·2 %, 255 német 1·3 %, 50 tót 0·2 %, 1 oláh, 1 rutén, 18 horvát, 3 szerb, 32 egyéb 0·1 %.

A nemzetiségek részint az ország különböző vidékeiről költöztek be, részint a Perutz-gyár cseh-német alkalmazottai voltak.

A lakosság felekezeti megoszlása :

1869-ben : róm. kath.	8166, 57·4 %	1836 óta	10·6 %-os csökkenés
ref.	1638, 11·1 „ „ „	31·4 „	növekedés
ev.	914, 6·4 „ „ „	104·4 „	„
izr.	3499, 24·6 „ „ „	32·2 „	„
egyéb	5,		
1880-ban : róm. kath.	8526, 58·1 %	1869 óta	4·3 %-os növekedés
ref.	1594, 10·8 „ „ „	2·6 „	csökkenés
ev.	984, 6·7 „ „ „	7·6 „	növekedés
izr.	3550, 24·2 „ „ „	1·4 „	„
1890-ben : róm. kath.	8249, 57·8 %	1880 óta	3·2 %-os csökkenés
ref.	1642, 11·5 „ „ „	3·0 „	növekedés
ev.	1215, 8·5 „ „ „	23·4 „	„
izr.	3139, 22·0 „ „ „	11·5 „	csökkenés
1900-ban: róm. kath.	10481, 60·1 %	1890 óta	15·6 %-os növekedés
ref.	2123, 12·1 „ „ „	29·2 „	„
ev.	1564, 8·9 „ „ „	28·7 „	„
izr.	3238, 18·6 „ „ „	3·1 „	„
g. kath.	13,		
g. keleti	6,		
egyéb	1,		
1910-ben: róm. kath.	12518, 62·1 %	1900 óta	19·4 %-os növekedés
ref.	2552, 12·6 „ „ „	20·2 „	„

ev. 1977,	9·8	„ „ „ „	26·4	„	növekedés
izr. 3076,	15·3	„ „ „ „	5·0	„	csökkenés
g. kath.	18,				
g. keleti	6,				
egyéb	3,				

A felekezetek abszolút és relatív száma is növekedett a zsidók rovására.

A lakosság számának növekedése miatt és a fokozódó kultúrigények kielégítésére a régiek mellé számos új iskolát szerveztek:

1861-ben újra jogi tanfolyam létesült a református kollégiumban, amely 1884-ben anyagi nehézségek miatt megszűnt. — 1874-ben az iparos ifjak képzésére egy építész ipar-rajziskolát kezdeményezett, amely 1883-ban városi ipariskolává lett. — A város vezetősége nemcsak ipari, kereskedelmi, hanem kulturális téren is minden áldozatot meghozott. Nemcsak iskolákat létesített, de az állami és felekezeti iskolákat is telekkel és egyéb anyagiakkal támogatta.

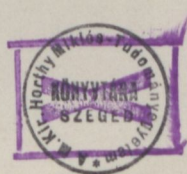
1875-ben a város polgári leányiskolát állított fel, amelyet 1889-ben átvett az állam. — 1876-ban református tanítóképzőt találunk a református kollégium mellett, ezt azonban csak 1890-ig tudták fenntartani.

Minden felekezet kivette részét az iskolaállításból. 1878-ban izr. talmud-iskola keletkezett, aminek ideje egybeesett azzal az évtizeddel, amikor a zsidók aránszáma a legmagasabb volt (24·6 ‰).

1890-ben az irgalmas nővérek — kiknek 1864 óta elemi iskolájuk volt a városban — polgári leányiskolát állítottak fel.

A megszűnt református tanítóképző pótlására az Ó-kollégium épületében állami tanítóképzőt létesítettek 1898-ban. 1899-ben izr. fiú-polgári, 1901-ben ref. leánypolgárit is találunk már Pápán. — 1902. évben úgy a református egyházkerület, mint az irgalmas nővérek tanítónőképzőt állítottak fel, s ezzel a képzők száma 3-ra szaporodott. — 1911-ben a bencésgimnázium is főgimnázium lett. — U. ez évben a Lloyd társaság 1 éves női kereskedelmi tanfolyamot létesített. — A középfokú és magasabbfokú iskolák mellett, a város, az állam és a felekezetek elemi iskolákat, óvodákat is szerveztek.

A város képét az iskolaalapítási évtizedek után a környék városbatóduló ifjú népe teszi élénkebbé. Nemcsak a közvetlen környék, hanem a megye határán túl, az ország különböző részéről, de főleg a Dunántúlról jöttek az iskolákba. A felsőbbfokú isko-

laktól lefelé haladva szűkül a vonzási kör, s az alsófokú iskolák növendékeiket már csak a város területéről kapják.

A kultúrviszonyokra vet fényt az írni-olvasni tudók száma. 1900-ban 13.059 : 74·9 % -át teszik ki a lakosságnak, 6 évnél idősebb analfabéta 12·1 %, — 1910-ben: 15.648 : 77·6 % az írni-olvasni tudók száma, 6 évnél idősebb analfabéta 10·4 %. Az iskolák számának növekedésével, különböző hivatalok felállításával a közszolgálatban állók és szabadfoglalkozásúak száma is gyarapodott: 1900-ban 388 : 2·2 % kereső eltart 796 egyént, ezek összesen 1184 : 4·7 % -ot tesznek ki. — 1910-ben 546 : 2·7 % kereső eltart 978 egyént, azaz 1519 : 7·5 % -a az összlakosságnak.

A város előrehaladottságát bizonyítja, hogy már régi idők óta tartottak Pápán színielőadásokat nyaranta ideiglenes fabódéban. 1876-ban emeltek egy kényelmesebb fából készült színikört. Ez 3 év múlva leégett és mint régen, most is a XVIII. század közepe óta fennálló Griff-szállodában tartották az előadásokat, míg 1881-ben állandó görög stílusú kőszínházat építettek a Széchenyi-terén (500 – 550 személy számára).

A város képe is mind rendezettebbé vált. Az utcák nagyrésze kövezett volt és ezek közül többet aszfaltoztak. Utcat nyitottak, a régi szűk utcákat próbálták szélesíteni, de ez sem volt elég a terjeszkedésre, mert az 1877-es tagosításkor megfélekeztek erről. Néhol utakat töltöttek fel. Legjelentősebb a mai Győri út és Esterházy út kialakítása volt, mert ez a város középpontjából az állomáshoz vezet, s fontos, hogy ez a forgalmas út jól megépített legyen. A teherforgalom ugyan a Török Bálint- Kisfaludy- és Tompa-utcán keresztül jut a vasúthoz, de a személyforgalom az Esterházy út felé bonyolódik le. A Győri út kb. a Várkert sarkáig (faraktarág) és az Esterházy út déli szakasza magasan épített utak, melyek mellett a Várkert és Erzsébet liget mélyen lent fekszenek. E feltöltött utak alatt folyik a Bakonyér és Tapolca.

A város közegészségügyi viszonyai hatalmas lépéssel jutottak előre. 1898-ban üzembehelyezték a vízvezetékét (29/301). Végre sikerült a tökéletesnek mondható megoldása a város vízellátásának. Sürgette a megoldáskeresést az, hogy 1866 és 1873-ban is kolera-járvány sepett végig a városon, s azonkívül is kedvezőtlenek voltak — mint láttuk — a közegészségügyi viszonyok. 1874-ben járványkórházat is létesítettek.

A századeleji ártézi fúrást 1888-ban megismételték, de technikai okok miatt nem sikerült. (29/301) Próbálták ezután talajvíz-

zel ellátni a várost, úgyhogy egy nagy kútat ástak. Ezek a kísérletek azonban mind nem hozták meg a kívánt eredményt s végül a Tapolca forrásvizét vezették be. A város a Tapolca legdélibb forráscsoportját megvette és a ráépített vízműtől elvezették a vizet egy tartályba,⁴³ és innen a városba. Nem volt szükség semmiféle víztoronyra, mert a forrás-vidék magasabban fekszik (lásd: őstáj) és még a súrlódás csökkentő hatása után is a közlekedő edények elve alapján az akkori néhány emeletes ház második emeleteire is feljutott a víz. Lehetővé vált az utcák rendszeresebb öntözése is és főképpen nyáron a szeles, poros várost többé-kevésbé portalanítani lehetett.

1903-ban Pápa város villamostelepét létesített, melyet 1904-ben üzembe is helyeztek. A köz- és magánvilágítás mellett ipari áramot is szolgáltatott.

A város külső képe is sokat fejlődött, szépült. A lakóházak száma fokozatosan emelkedett.

1894-ben 1433⁴⁴ ház volt Pápán.

1900-ban 1580 házból 852 épült kőből 53·9 ‰

252 „ kőalappal sár v. vályogból 15·9 ‰

466 „ vályog, sárból 28·2 ‰

23 „ fából 1·4 ‰

746 cseréptetős 47·2 ‰

168 zsindely „ 10·6 ‰

666 nád, zsupp „ 42·1 ‰

1910-ben 1856 házból 957 épült kőből 51·5 ‰,

579 „ kőalappal sár v. vályogból 31·1 ‰

312 „ vályog-, sárból 16·8 ‰,

8 „ fa 0·4 ‰,

1128 cserép, pala-, bádogtetős 60·7 ‰,

154 zsindely- „ 8·2 ‰,

574 nád-, zsupp- „ 30·9 ‰.

Elég kedvezően alakultak a viszonyok a lakóház építő- és fedőanyagának szempontjából. Növekedett a kőházak száma is, de nagyobb mértékben a félig kőből épült házak száma, ami arra vezethető vissza, hogy túlnyomóan az egyszerűbb néposztály építkezett. Különösen a postás és vasútas lakosság a házepítő elem, de az iparosok is elég sok házat építettek. A tiszta vályogból, vagy sárból épült házak száma örvendetesen fogy. Kedvező körül-

⁴³ 13 m. hosszú, 10 m. széles.

⁴⁴ Kapossy: i. m. 153. l.

mény, hogy a városban és a környező falvakban téglagyárak vannak és így nagyobb szállítási költségek nélkül jutnak az építkezők téglához. Ugyanez volt a cseréptetők elterjedésének előmozdítója. Zsuppfedél inkább a város szélén volt a földművelő és a szegényebb néposztály házain, de előfordult a Belvárosban is, ami főleg tűzveszélye miatt nem szívesen látott anyag.

Új középületek tették városiasabbá Pápát. A Belvárosban: a Fő utcában a bencés gimnázium kétemeletes épülete és a Takarékpénztár, a Fő-téren a plébánia-elemi iskola egyemeletes épülete emelkedett.

Az Alsóvárosban a Széchenyi tér is ekkor alakult ki. Keleti oldalán a kétemeletes Református Nőnevelő (az Újkollégium épülete), a déli oldalán a kétemeletes 3 utcára néző Református Kollégium impozáns épülettömbje, s a tér minden oldalán emeletes házak épültek. 1857-től itt a sétatér, s közepében a színház.

Az említetteken kívül még több más iskolaépület is ekkor létesült: az állami polgári leányiskola a Hosszú utcában, s kinn a Vásártér melletti az állami tanítóképző kétemeletes barokképülete. Nem ideális a városvégi Vásártér környezete, de elhelyezésénél az volt az indoklás, hogy a Mezőgazdasági Szakiskolához legyen közel a tanítóképző. Még kijebb, a tapolcafői országúton, a vámon túl épültek a Mezőgazdasági Szakiskola pavillonszerű épületei.

A Felsőváros új középületei: az irgalmas nővérek iskola-tömbje, kápolnája a Korona utcában és a város nyugati végén a Celli úton a huszárlaktanya.

Az Erzsébetváros fejlődésében fontos tényező a vasúti állomás és a vasúttól bevezető Esterházy út szép villasorának kiépülése. Az Esterházy út délnyugati oldalán létesített liget is mindjobban kialakult, megépült sportpavillonja, sportpályája. A városrész északnyugati oldala kezd gyárváros jellegű lenni.

A város mindinkább iparosodó képet mutat. Az iparral és kereskedelemmel foglalkozók száma mindinkább növekszik, egymásután nyílnak meg a műhelyek és üzlethelyiségek. Ekkor alakult ki a Kossuth Lajos utca üzleti képe, továbbá sok üzlet keletkezik a Fő-téren és környékén, mert itt a kirakodó vásár.

Az ipari munkásoknak nagy részét ugyan a gyárakban és nagy üzemekben foglalkoztatottak teszik (1900-ban 24·5 %-ot, 1910-ben már 47·6 %-ot). Egyelőre a kisiparnak még megvan a vásárló közönsége és a falu népe számára is dolgozik.

Országos viszonylatban is városias jellegű ekkor Pápa. Bi-

zonyítékul szolgál a kultúrtermelésből élő lakosságnak a nagy aránya (ipar, kereskedelem, közlekedés, közszolgáltatban állók együtt)

1890-ben 3319-en, a lakosság 23·3 % -át tették ki,

1900-ban 10191-en, a „ 58·4 % -át „ „

1910-ben 12838-an, a „ 63·7 % -át „ „

7. A Tókert városrész kialakulása.

A város életének új fejezete kezdődik a világháború után, egy új városrész, V. kerület, vagy Tókert ekkor alakult ki. A Tókert, mint láttuk, az uradalom városi lakóknak kiadott bérföldje volt. Már a világháború előtt felszabadította az uradalom a Liget utca (mai Gömbös Gy. utca) területét és az itt létesült házak az utca keleti oldalán, alkották az ú. n. Tisztviselő-telepet. Az utca nyugati oldalának fejlődését megakasztotta az a körülmény, hogy a Jókai utca házainak kertjei idáig lenyúltak (a régi szérűskertek), ezeket a kertrészeket a tulajdonosaik nem adták el.

A 20-as évek elején a földbirtokrendező bíróság⁴⁵ vagyonváltás útján a Tókerteket a városhoz csatolta. Ezt a 120 kat. holdnyi területet házhelyül kiosztották az igényjogosultaknak. (Rokkantak, hadiözvegyek, köztisztviselők és mások). Szabályos széles utcákat terveztek, a Bakonyérig villaszerű építkezéssel.

Ezzel megváltozott a város terjeszkedési iránya. Eddig északnyugatról délkeletre hosszan elnyúlt, de kisebb mértékben nyugat felé is épültek utcák. Most a Tókert felszabadításával gombamódra szaporodó házaival messze keletre is.

Az új városrész az egész városra kedvező fejlesztő hatással volt. Növelte a törpebirtokosok számát, ami itt előnyös, mert a telektulajdonosoknak nem ez volt egyedüli létalapjuk, s így legtöbbször az életnívót emelte.

A sok új házépítés a kézműveseknek munkát adott s csökkentette a munkanélküliek számát.

A közegészségügyi viszonyokat is megjavította, habár a Tókertnek a Belvároshoz közelebb eső szakasza tíz méterrel mélyebben fekszik, s így meglehetősen nedves talajú, hamarabb leszáll a köd és észrevehetően hűvösebb hőmérsékletű, — mégis az előnytelen lakásviszonyokat, túlszűfolttságot megszüntette.

A város is épített a Celli úton tizennégy házat kislakások-

⁴⁵ 1923—24-ben működött.

kal,⁴⁶ a Vörösmarty utcában nyolc villát és a Jókai utcában egy kétemeletes városi bérpalotát, a Teleki utcában öt egy-egy szobás ikerházat (10 lakás), ezenkívül a nőiipariskola emeletét, s Tapolcafőn a forrásoktól a vízgyűjtő medencébe 1300 méter hosszú második tápvezetékét.⁴⁷

Ezzel a város egyrészt a lakáshiányokat akarta enyhíteni, másrészt munkaalkalmat létesíteni. A lakáshiány nagyméretű volt, mert az amúgy is zsúfolt Belvárosban a világháború után Pápára jött menekültek legnagyobb része szintén itt nyert elhelyezést. Ugyanis az Alsó- és Felsőváros nagy része falusias jellegű és az Erzsébetvárosban kislakások vannak.

IV. A M A I P Á P A.

1. A város külső képe.

A város ma 57 négyzetkilóméter területű, mely 5 kerületből és a külterületből áll. Mindenik kerület jóformán más és más korból ered, s magán visel egy bizonyos sajátos jelleget, mely elkülöníti a többtől. Éles határt vonni közöttük nem lehet, mert a szomszédos területek egymásmellett lévő utcái hasonultak egymáshoz. Még talán a Tókert különül el a zsúfolt Belvárostól legélesebben.

A város fő építkezési iránya, mint láttuk, északnyugat délkeleti, a természeti adottságoknak megfelelő. (Lásd őstáj). A főbb utcák ezt az irányt követik. A város tengelye a Fő utca, melynek délkeletre folytatása a Jókai utca és a Veszprémi út, északnyugatra a Győri út, mely az Esterházy parkkal északkelet-délnyugatra elfordul, de az Esterházy út ismét északnyugatra visz. A keresztutcák nagyjából délnyugat-északkeleti irányúak. Ennek a törvényszerűségnek leginkább megfelelnek a mérnöki tervek alapján épült nyílegyenes sakktáblamezőket alkotó tókerti utcák.⁴⁸ Tizenegy északnyugat-délkeleti és négy délnyugat-északkeleti irányú utcából, s a Kassai utcát megszakító gr. Esterházy Károly térből áll. Ez a legfiatalabb városrész, melynek Belváros felé eső néhány utcájában Pozsonyi, Kassai utcákban és a gr. Esterházy téren kötelező, mint már említettük, a villaszerű építkezés. Távolabbi ut-

46 1922-ben a város forgalmi-adó részesedéséből épültek. (Állami kölcsön).

47 1927–28-ban a Speyer-féle kölcsönből.

48 Elcsatolt városaink neveit viselik.

cáiban kislakások vannak. Egyelőre itt még telkek jelölik a különböző középületek jövőbeli helyét. Csak néhány épült még fel: egészségház, állami elemi, városi napközi otthon.

A legészakibb terület az Erzsébet-város (240 kat. hold és 723·4 négyszögöl). Utcái a vasút felé összetartók. A Tókert után a legfiatalabb városrész, egészen heterogen elemekből áll. A keleti oldala az előkelő villákkal pompázó hársfasoros Esterházy út, végén a vasúti állomással, a város legszebb utcája. A Vörösmarty utcának az erre merőleges villasoros keleti része a Kálvária temetővel szegélyezve csendes, szép terület. Ehhez járul még délen a Mészáros Károly liget,⁴⁹ modern sporttelepével, tennispályáival és a Győri úton levő új Esterházy-strand. A Győri út déli oldala és a Főtér közé beékelődik a 180 kat. holdas Esterházy park.

Egészen más jellegű a vasútállomás századeleji (1911) nagy épületétől északra és nyugatra eső terület, mely Pápa gyárvárosa Nem nagyarányú, hiszen néhány gyára van csak: a dohánygyár az Esterházy úton; Perutz fonó-szövő gyár, a vágóhid a jéggyár mellett, a Bacon húsfeldolgozó gyár a Kisfaludy Károly utcában; a Leipnik-féle szövőgyár a vasúton túl, az Úrdomb utcában. Ugyancsak a vasúton túl, de északnyugatra a csornai és szombathelyi vasútvonalak szögletében a műtrágyagyár háztömbjei emelkednek, Természetes elhelyezkedése ez a gyáraknak, a vasút körül. Ezekhez járulnak még munkáslakások, gyári tisztviselők háza, s munkások gyermekeinek napközi otthona.

Erzsébet-város harmadik része az eddig említett részeitől nyugatra fekvő utcák, amelyek földművesek lakta falusi jellegűek, a Tapolca partján régi malmokkal.

Az Erzsébet-várostól délre elhelyezkedő Felső-város (308 kat. hold és 1350·2 négyszögöl) a várfalon kívül eső régi felsővárosi majorokból alakult ki. Ennek megfelelően utcái is minden mérnöki elrendeződés nélkül, részint a Tapolcával párhuzamosan húzódnak, részint feléje tartók, mintegy kihangsúlyozva a nemrég még ivóvízül szolgáló Tapolcát. Utcái elkeskenyedők, majd kiszélesedők. Falusias jellegűek, többnyire felsővárosi gazdák házaival. Legjelentősebb az észak-déli irányú Vásár utca, melynek déli kiszélesedő része a Széna-piac. Ennek délkeleti oldalára építették az adóhivatal egyemeletes neobarokk épületét, a decentralizációs városrendezési elv következményeként. Ezzel egy csunya térrészletet

⁴⁹ A város egykori polgármesteréről elnevezve, a régi Erzsébet-liget. Nyolc kat. holdnyi terület.

tüntettek el, mely azelőtt vándorkomédiások tanyája volt. A Vásár utcára merőlegesen halad északon a Felső-Hosszú utca, a város-végén a gyepmester teleppel. Vásár utcába délről a Boldogasszony útja (a régi Celli út) kapcsolódik, mely a kaszárnyával és a végére épített tíz kislakással, fasorával egészen városias jellegű. A Boldogasszony útjáról délkelet felé húzódó Korona utca kanyargós vonala a Cinca irányát követi nagyjából, s rendezetlen házaival már inkább a Belvároshoz csatlakozik. A Korona utca felezőjében helyezkedik el az irgalmas zárda.

A Korona utca átnyúlik az Alsóvárosba is. Vele párhuzamosan helyezkedik el a szintén északnyugat-délkeleti irányú Batthyány utca, de az Alsóváros főútvonala a Széchenyi tér folytatásában hú-

8. ábra. Jókai-utcai részlet. A szerző felvétele.

zódó széles fasorral, virágágyakkal szegélyezett Jókai utca és az ebbe kapcsolódó Veszprémi út (a kettő együtt kb. két km). A városnak ezt a részét szépen rendezték, a Tapolca kiszélesedő medrét, az ú. n. Széles-vízet eltüntették, a Tapolcát mederszélességre szorították össze. Az így kapott területet feltöltötték és parkosították.

Az Alsóváros az alsóvárosi majorokból alakult ki. A legnagyobb városrész 604 kat. hold és 1034-6 négyszögöl. Számos középülete van: református kollégium, új református templom a Széchenyi téren; evangélikus elemi, evangélikus templom, rendőrség, női ipariskola, iparostanonciskola, óvoda, róm. kat. fiú-polgári, OTI épület, Anna-templom, református püspöki palota, református elemi, irgalmas kórház, kataszteri hivatal, állami polgári leányis-

kola, állami tanítóképző, róm. kat. elemi, református óvoda, mezőgazdasági szakiskola stb, stb. A kultúrintézmények sora a Jókai és Veszprémi utcában az egész kerületen végighúzódik. Délnyugati részén helyezkednek el a temetők. A középső és északi utcák városiasak, a szélsők: Veszprémi-, Somlai-, Szladik-, Kertsor utca stb. falusiasak.

Ez a négy kerület körülfogja a város magját, a Belvárost. (Területe: 110 kat. hold 72·4 □-öl). Görbe keskeny utcái a hajdani várfallal körülvett városnak bélyegét viselik magukon. A Főter központi helyzetű. Úgy a teret, mint az egész várost uralja a

9. ábra. Látkép a Nagytemplom tornyából. Előtérben a Fő-utca.

kéttornyú „őreg templom“. Körülötte barokk házak, legtöbbje sárgára festve, ami a grófi házak közös ismertető jegye. De mégsem ez a központja a városnak, főleg azért, mert a térnek csak három oldala tudott kifejlődni, a negyediket elfoglalja a várkert barokk kastéllyal. Két legfontosabb utcája a Fő utca: városháza, járásbíróság, bencésgimnázium, két szálloda és üzleteivel igazán „fő utca“ és a vele párhuzamosan haladó Kossuth utca a város ütőere, legfontosabb üzletutcája. Ebbe a nyugati oldalról négy, a keleti oldalról két utca torkollik bele. A nyugati utcák szűkek, régi, legtöbbször alacsony és nedves házakkal. Itt-ott történelmi emlékü

házakat is találunk. Pl. Petőfi lakóháza pápai diák-korából. Érdekes pápai specialitás, hogy az utcákat szűk kis házközzök, az u. n. „közlék“ (a Kossuth utcával párhuzamosan haladnak) kötik össze.

A Belvárost körülfogó Cinca csak néhol kerül a felszínre, a Bástya utca házai között,⁵⁰ a Csatorna utcában és a Vásár utcánál, ahol a szűk és piszkos kis csatorna a Tapolcába ömlik.

A Tapolca vize az úttestek alatt folyik mindenütt, de a házak tövében elhaladva, a Belvárosban néhol idillikus képet nyújt.

Nem sok tere van Pápának, igazán csak a Főtér nevezhető

10 ábra. Tapolca a Belváros és Tókert között. Gergely F. felvétele.

annak. A Széchenyi tér túlszűfolt, nem kelti tér benyomását. Az Anna térnél a szintkülönbségek eltüntetik a teret, ugyanis a kápolna magaslaton áll. Más terek az utcák kiszélesedéséből származnak, pl. Vásár utca, vagy a Veszprémi út kiszélesedése.

Az épületek száma a háborús évek alatt nem növekedett olyan nagy mértékben, mint a háború előtti évtizedben. Még 1900-tól 1910-ig 276 ház épült, 1910. és 1920 között 228 a többlet. A Tókert városrész kikapcsolásával és a városi lakásakcióval azonban

⁵⁰ Egy helyen a Cinca mellett régi várfal maradványa látható.

nagyobbarányú építkezés indult meg, úgyhogy 1930-ban 2613 a lakóházak száma.(529 többlet). Építkezések ma is vannak, de tempójuk lecsökkent. 1935-ben 2787 háza volt Pápának. A múlt évtized növekedése 25 %. Ezzel szemben ennek az évtizednek az első felében 6·6 %.

1920-ban 2084 házból : 1334 épült kőből 64 0 %

424 „ kőalappal, sár v. vályog 20·3 %

319 „ vályog, sárból 15·3 „

7 „ fa vagy más 0·3 „

1533 cserép, pala v. bádogtetős 73·6 „

1930-ban 2613 házból : 2033 épült kőből 77·7 %

381 „ kőalappal, sár v. vályog 14·5 %

194 „ vályog, sárból 7·4 „

5 „ fa vagy más 0·1 „

2109 cserép, pala v. bádogtetős 80·7 „

269 zsindelytetős 10·2 „

235 nád, zsuptetős 8·9 „

Öröndetes jelenség, hogy mindig több lesz a kő- és téglaház, hasonlóképen nő a cseréptetős házak száma, bár a zsindelytetős házak is emelkedő tendenciát mutatnak. De elég tekintélyes a zsup-, és nádtetős házak száma is.

A lakóházak anyagának kerületenkénti megoszlása rávilágít a városrészek képére 1930-ban :

	Összes	Kő, Fenn tégla lenn	vályog kő	Vályog, sár	Fa	Cserép- tető	Zsindely tető	Nádtető
I. Belváros	467	437	27	3	—	453	6	8
II. Felsőváros	471	318	83	69	1	345	62	64
III. Alsóváros	827	520	211	95	1	672	24	131
IV. Erzsébetváros	325	308	9	6	2	307	15	3
V. Tókert	284	283	—	—	1	134	150	—
Belterület	2374	1866	330	173	5	1911	257	206
Külterület	239	167	51	21	—	198	12	29

Legtöbb kő- és téglaház a Tókertben van, ami természetes, mert új házak épülnek, s aránylag itt rendezett viszonyok között élő családok építkeznek : 99·6 %-a a lakóházaknak kő és tégl. — Az újabb keletkezésű Erzsébetvárosban is 94·7 % a kőházak aránya. A Belvárosban 93·5 %-a a házaknak kőből van építve. Itt eredetileg is városias építkezés volt általános, az új épületek többnyire középületek, vagy emeletesházak, amiket természetesen jó építőanyagból készítenek. A Felsőváros 67·5 %-kal, az Alsóváros 62·8 %-kal, a kő- és téglaházak pápai átlagán (77·7 %) alul maradnak.

Legsűrűbben lakott terület aránylag a Belváros, mert ez a legkisebb kiterjedésű, (110 kat. hold és 72·4 □-öl területű) és erre a kis területre sok ház van összeszorítva. Egybevetve a lakosság kerületenkénti számával a házak számát, a Belvárosban egy lakóháza 8·9 lakos jut, a Felsővárosban 9·2, az Alsóvárosban 8·6, Erzsébetvárosban 7·8, Tókertben 5·4. A belterületen átlag 8·3, a külterületen 6·6 lakos jut 1930-ban egy lakóháza.

A Felsőváros falusias és szegényes házaiban sok személy lakik együtt. 1937-ben ebben a városrészben 471 ház volt, 1021 lakással, 1409 lakószobával. A lakások átlag 1·3 szobások és a lakottság szobánként 3·1.⁵¹ — Vannak utcák, ahol nagyon nagy az egy házra jutó lakók száma, többnyire azokban az utcákban, ahol a szegény nép él. Pl. Salétrom utcában; 26·8, Török Bálint utcában 13·4, Boldogasszony útján 14·3, Korona utcában 14·7, Tüzoltó utcában 13·5, pedig az egész kerületben csupán öt egyemeletes épület van. Egy-egy házban nagyon sokan laknak. Pl. a Honvéd utca 5. sz. házban harmincan, a Boldogasszony útja 8. sz. házban 63-an, egyszobás lakásokban, s mivel ez a két említett ház tulajdonképpen egy, tehát összesen 93-an laknak benne.

Az Alsóváros Belváros feletti utcáinak házsűrűsége megközelelti a Belvárosét, de távolabb tőle mind több a kert, udvar s a széleken a Felsővároséhoz hasonló lakásviszonyok vannak, túltöltött, szegényes lakások. A lakások száma 1379 (földszinten 1212, első emeleten 122, második emeleten 25), 2323 szobával (földszintes 1898, egyemeletes 332, kétemeletes 93). Lakásonkénti szobaszám átlag: 1·7, ami a felsővárosinál jobb viszonyokat tüntet fel, de rosszabb, mint a Belvárosban. A szobánkénti lakottság 2·9. Találunk nagylakottságú utcákat, tereket ebben a kerületben is: pl. Széchenyi téren 15·8, Jókai utcában 10·2, Szladik János utcában 11; de míg az első két helyen az emeletes házak miatt adódik ilyen nagy szám, a Szladik János utcában vannak olyan házak, hogy az emberek egyszobás lakásokban összezsúfoltan élnek. Pl. a 23/a, 23/b. számú házakban két lakásban 39-en, vagy a 22. számú házban 23-an. A Somlói út 35. sz. alatt 28-an, vagy a Gyurátz Ferenc utca 3. sz. házban három lakásban 29-en. Ebben a kerületben 658 földszintes, 30 egyemeletes, 5 kétemeletes ház volt 1937-ben.

⁵¹ 1935-ben a lakosok száma 1937-es lakóházak egybevetése. Adatok a városházáról 1935-ben a választással kapcsolatos népszámlálás eredménye az 1937-es adatok a városi adóhivatal adatai.

A Belváros házai sűrűn helyezkednek el egymás mellett. Míg a Felső- és Alsóvárosban a falusias háznak legalább udvaruk, kertjük van, a Belvárosban vagy nincs udvar, vagy szűk, levegőtlen. A Belvárosban a lakások száma 1126, (Földszinten 918, első emeleten 173, második emeleten 35.) 2335 lakószobával (földszintes 1737, első emeleten 480, második emeleten 118). Az átlagos szobaszám lakásonként kettő, ami azt mutatja, hogy a Belvárosban átlag jobb módú emberek laknak, mint pl. a Felsővárosban. Még jobban rávilágít erre a szobánkénti lakottság, ami 1·8. Itt az egy házra jutó lakók száma utcánként már nem ugyanazt jelenti, mint a Felsővárosban, mert több az emeletes ház és így természetes, hogy egy-egy házban többen is laknak. Földszintes ház az I. kerületben 517 volt 1937-ben. Egyemeletes 59. Kétemeletes 6.

Az Erzsébetvárosban jók a lakásviszonyok. 861 lakás van, (földszintes 797, egyemeletes 64.) 1449 lakószobával (1329 földszintes, 120 egyemeletes házban.) A lakások átlag 1·6 szobásak, ami majdnem a legrosszabbat, a Felsőváros átlagát éri el, de itt a lakottság csak 1·8 szobánként, ami ugyanolyan helyzetet tár elénk, mint a Belvárosban. Ez a két adat úgy adódik ki, hogy a munkáslakások mellett (amelyek nem olyan zsúfoltak, mint a Felső- és Alsóváros szegénylakásai) ott vannak az Esterházy út, a Vörösmarty utca villalakásai. Emeletes házak száma ebben a kerületben kevés, 8 emeletes, 3 kétemeletes (gyárak) s ezeken kívül 583 földszintes ház.

A Tókertben 9 emeletes ház van, a többi 618 földszintes 1937-ben. A Tókert nagyarányú fejlődését mutatja, ha összehasonlítjuk az 1930-as Statisztikai Közlemények adatait az 1937-es városi adóhivatali adatokkal. 1930-ban a Tókertben még csak 284 ház volt, 1937-ben 627 ház 928 lakással (907 földszintes, 21 emeletes), a szobák száma 1378 (1320 földszintes, 57 egyemeletes házban). A lakások átlag 1·4 szobásak, ami kimondottan kislakásoknak a bizonyítéka. A szobánkénti lakottság 1·4, ami az egész városban itt a legelőnyösebb.

A terjeszkedés lehetőségétől teljesen meg van fosztva a Belváros, körülvéve a többi kerületektől. A továbbfejlődés útja egyedül az Esterházy-park felé lenne, de nem valószínű, hogy erre sor kerüljön. A Belvárosban a fejlődés csak annyiban lehetséges, hogy a földszintes házak helyett emeletes házakat építenek. Okoszerű városrendezés inkább eltüntethetne itt házcsoportokat, hogy egészségesebbé, levegősebbé tegye ezt a területet.

A Felsőváros a szélső utcákon át kismértékben nyugatra terjeszkedett. Itt a fejlődés gátolója, hogy a föld többnyire a kisbirtokosok kezén van, akik nagyon nagy árakat kérnek földjükért.

Az Erzsébetváros vasúton túli északi része fejlődésre alkalmas terület lenne, csak piac, üzletek és iskolák vannak elég távol. Ezeken segítve egészen új városrész keletkezhet.

Az Alsóváros terjeszkedési iránya délfelé a Veszprémi úton, a mezőgazdasági szakiskolán túl levő terület, s a tanítóképző mögötti részek. Délnyugaton akadálya a fejlődésnek a temetők területe.

A Tókert fejlődése egyelőre nem haladhat keletebbre, mert nagy távolságban lenne a várostól, lassan azonban már itt is épülnek középületek, iskolák, üzletek. Délkeletre is megvan a terjeszkedési lehetőség, északon a várkert szab határt a kerületnek.

24. Lakosság.

A város lakosainak száma 1920-ban 19.255 volt, ami 4 4% csökkenést jelentett: 1910 év lakosainak számához képest. A világháborús veszteségen kívül oka valószínűleg az, hogy a háború utáni kedvezőtlen viszonyok, rossz megélhetési lehetőségek miatt, sokan elvándoroltak. Az 1910—1920-as évek foglalkozási statisztikáit összehasonlítva, az iparral foglalkozóknál látunk nagy csökkenést. Ma, hogy pl. a műtrágyagyár beszüntette működését. Vándorlás indult meg a főváros felé, de a kivándorlás is nagyméretű volt az egész vármegyéből különösen a Pápai járásból, ami természetes következménye annak, hogy nagy a proletár lakosság száma. (gyári, ipari munkásság, birtokmegosztás kedvezőtlen volta) (23/401).

1930-ban a népesség száma már 21.356, ami 10·9 %-os növekedést jelent 1920 óta. (2101 többlet.) Ennek a növekedésnek nemcsak a természetes szaporodás az előidézője, ami 1088 lélek vagyis 5·6 %, hanem a bevándorlás is. Vándorlási különbözet 1013, 5·3 %. A bevándorlók nagy részét teszik a menekült családok. Azonkívül új gyárak létesítése (2 fonó-szövő-gyár), s általában az ipari élet fellendülése azt eredményezte, hogy a környékről gyári munkások, napszámosok és alkalmazást kereső gazdasági cselédek telepedtek le.⁵² Ezenkívül megvan a természetes beáramlás is, a

52 M. Stat. Közl. 1930.

környező falvakból. (Nyugdíjas tanítók, jegyzők, stb. házat építtetnek Pápán). A vándormozgalmak következménye, hogy a város lakosságának kb. 25 %-a más vármegyéből való. Kb. 25 % Magyarország más területéről, kb. 8 %-a elcsatolt területi, vagy külföldi, s így 42 %-a helybeli. (23)

A népsűrűség 1920-ban négyzetkilométerenként: 337·7, — 1930-ban 371·7, ami elég nagy értéket jelent.

Az 1935-ös városi népszámlálás szerint 22.242 lakosa volt a városnak, 4·1 %-os szaporodásnak felel meg 1930 óta, s ha a kétszeresét véve erre az évtizedre következtetünk, ez kb. 8 %-os szaporodásával nem éri el a múlt évtizedet. De ha figyelembe vesszük, hogy akkor a természetes szaporodás 5·6 % volt (lásd fenn), s most nincsenek olyan erős bevándorlási tényezők (menekülés), elég nagy a növekedés. Sajnos azonban, a rendelkezésemre álló adatok alapján kiszámított születési ezrelék szerint a születések száma csökkenést mutat, ugyyszintén a természetes szaporodás is kevesbedik, amit jól szemléltet a következő táblázat:

Év	Születés élve halva		Össz.	Halálozás	Term. szap.	Születési ezrelék.
1930	445	22	467	293	152	20·8‰
1931	418	11	429	311	107	—
1932	463	12	475	400	63	—
1933	411	25	436	320	91	—
1934	410	13	423	333	77	—
1935	429	25	454	326	103	18·8‰
1936	421	20	441	320	91	—
1937	420	23	443	338	82	—
1938	426	18	444	335	91	—

A lakosság kerületenkénti száma:

	1910-ben	1920-ban	1930-ban	1935-ben
I. kerület	1696	4371	4169	4272
II. „	5505	4554	4341	4481
III. „	5150	3997	7168	6782
IV. „	4375	3368	2539	2738
V. „	—	—	1557	1947
Belterület	18726	18290	19774	20220
Külterület	1134	965	1582	

A kerületek nem mutatnak fejlődést, sőt a visszaesés nyilvánvaló, de ennek eredménye egy új 2000 lélek körüli kerület. Kialakulása 10 év alatt csak úgy keletkezhetett, ha minden kerület leadta emberanyag feleslegét.

A külterület lakossága 1930-ban 1582, s a szőlőkben vagy majorokban szétosztva él.

A III. kerület (Alsóváros) külterületének megoszlása:

		Áthozat	473 lakos
Igalöreghegy . . .	125 lakos	Nagyhanta . . .	58 lakos
Külső Veszprémi út	86 „	Sávolyi szőlőhegy .	45 „
Kishanta	164 „	Sávolyi puszta . .	42 „
Malmok	98 „	Törzsökhegy . . .	47 „
Átvitel		Összesen	665 lakos

A IV. kerület (Erzsébetváros) külterülete:

Bánóczy pusztja	49 lakos
Böröllő „	157 „
Dörzemény „	38 „
Pálháza „	157 „
Pápa m. város pusztái	126 „
Schweizer mjr. és Kovácsháza	50 „
Téglaház	73 „
Vaszari út	211 „
Egyéb külterület	36 „
Összesen	897 lakos

V. kerület külterülete (Tókert): 20 lakos.

A lakosság legnagyobb %-a magyar, a céhek régi németjei legfeljebb nevüket őrizték meg.

1920-ban: 18.830 magyar, 97·7 %; 335 német, 1·7 %; 33 tót, 0·1 %; 3 oláh, 2 rutén, 10 horvát, 3 szerb, 39 egyéb 0·1 %.

1930-ban 21.010 magyar, 98·3; 275 német, 1·3 %; 16 tót, 0·08 %; 7 horvát, 2 szerb, 46 egyéb 0·2 %.

A lakosság felekezetszerinti megoszlása:

1920-ban : róm. kath.	12.068, 62·6 %; 1910 óta	3·5 % csökkenés
ref.	2.253, 11·7 „ ; „ „	11·7 „ „
ev.	1.898, 9·8 „ ; „ „	3·9 „ „
izr.	2.991, 15·5 „ ; „ „	2·7 „ „
gör. kath.	29, 0·1 „	
gör. kel.	7,	
unit.	8,	
egyéb	1,	
1930-ban ; róm. kath.	13.927, 65·2 o/o ; 1920 óta	15·4 % növekedés
ref.	2.680, 12·5 „ ; „ „	18·9 „ „
ev.	2.129, 9·9 „ ; „ „	12·1 „ „

izr.	2.567,	12·0 „ ; „ „ -14·1 ‰ növekedés
gör. kath.	28,	0·1 „
gör. kel.	5,	
egyéb	20,	

A lakosság legnagyobb százaléka róm. katolikus, arányuk folyton nő, a protestánsok ezzel szemben csak lassú emelkedést mutatnak.

Valószínűleg az az oka, hogy a város proletár népének nagyobb részét a római katolikusok teszik, s itt aránylag nagyobb a szaporaság. Az izraeliták számának csökkenése főleg elvándorlással magyarázható.

A felekezetek kerületenkénti megoszlása 1930-ban :

	I. ker.	II. ker.	III. ker.	IV. ker.	V. ker.	Belt.	Kült.
róm. kath.	2.030 48·8‰	3.072 70·7‰	4.623 64·4‰	1.938 76·3‰	1.149 73·7‰	12.812 64·7‰	1.115 70·5‰
gör. kath.	1	3	12	3	2	21	7
gör. kel.	1	1	2	1	—	5	—
ref.	305 7·3‰	365 8·4‰	1.296 10·8‰	274 10·8‰	208 13·3‰	2.448 12·3‰	232 14·7‰
ev.	247 5·9‰	435 10·0‰	829 11·5‰	219 8·6‰	181 11·6‰	1.911 9·6‰	218 13·8‰
izr.	1.581 37·9‰	458 10·5‰	406 5·6‰	98 3·8‰	14 0·8‰	2.557 12·9‰	10 0·6‰

Legnagyobb az aránya a róm. katolikusoknak az Erzsébetvárosban és a külterületeken (76 ‰), a Tókert és a Felsővárosban 70 ‰ felett vannak, s a Belváros kivételével minden kerületben 50 ‰ feletti az arányuk.

Legtöbb a református a III. kerületben, melynek protestáns jellegét növeli még az a körülmény is, hogy itt 11 ‰ evangélikus van. Bár a róm. katolikusok itt is 60 ‰-on felül vannak. Legkisebb a protestánsok aránya a Belvárosban. (7·3 ‰—5·9 ‰).

A zsidóknak a többi városrészhez viszonyítva a Belvárosban a legnagyobb az arányuk (37 ‰). Ez természetes következménye annak, hogy itt a legtöbb üzlet, de itt van a zsidó negyed is. Viszont a IV. és V. kerületben kicsi a zsidók aránya, mert a IV. kerületben főleg munkások laknak, s ezek között ritka a zsidó, a Tókertben pedig az igényjogosultak között elenyésző számban voltak. A külterületen természetesen alig van zsidó.

3. Foglalkozások.

A város lakosainak számából :

1920-ban kereső volt : 9 021, eltartott 10 234

1930-ban kereső volt : 10.231, eltartott 11.125, ami átlag azt jelenti, hogy 1920-ban egy keresőre 1·1. 1930-ban 1·0 eltartott jutott.

a. Ipar.

Az ipar Pápán a legfontosabb foglalkozási ág. 1920-ban az iparral foglalkozók száma : 3543 ; 18·2 %, melyből 2354 férfi, 1185 nő. Az összes keresők számának 39·2 %-a iparos, az iparból élők száma a 3655 eltartottal együtt 7198 a népesség 37·3 %-a.

1930-ban az iparban foglalkoztatottak száma 4532, az össznépesség 21·2 %-a, ebből 2942 férfi és 1581 nő. A keresőknek tehát 44·2 %-a iparos, az iparból élők száma 8541 (eltartott 4009), a lakosság 39·9 %-a.

Míg 1920-ban egy iparosra egy eltartott jutott, 1930-ban 0·8.

Az iparvállalatok száma 1920-ban 1089, 1930-ban 880, tehát csökkent. Ezzel szemben az iparral foglalkozók száma növekedett. Magyarázata, hogy a gyáripár fokozatos versenye miatt a kisipari vállalatok száma kisebb lett, de az ipari munkás ág száma már egy-két nagyobb vállalat létesítésekor nagyot emelkedik.

1920-ban a vállalatokból segéd nélkül 656, 1—20 munkást foglalkoztat 427, hat vállalatnak pedig 20 segédnél több alkalmazottja volt :

Áramfejlesztő vállalatnak	.	.	29
Téglagyárnak	.	.	24
Asztalos vállalatnak	.	.	21
Textilgyárnak	.	.	173
Dohánygyárnak	.	.	693
Építészetnek	.	.	96

Összesen 1037 egyén.

1930-ban segéd nélkül dolgozott 492 üzem, ami 1920-as évi adatokhoz képest erős csökkenést jelent, s ez is bizonyítja, hogy a legkevésbé a kisiparos tudja a létfeltételét biztosítani. 1—20 munkást foglalkoztatott 380 vállalat, nyolc pedig 20 nál többet :

Aramfejlesztő vállalat	.	.	24-et
Téglagyár	.	.	30-at

Textil (3 gyár) . . .	57	
	176	
	<u>652</u>	885-öt
Dohánygyár	819-et
Építészet (váll.)	50-et
	<u>Összesen</u>	1808

A nagyvállalati munkások aránya 1920-tól 1930-ig 174·8 %-kal emelkedett.

Az iparos mesterek száma 1938-ban 802, legtöbb cipész, csizmadia, férfiszabó, elég sok az asztalos, fodrász, nőiszabó.⁵³

Még mindig jelentős szerepet játszik a malomipar, mert mezőgazdasági terület központja, de vízienergiája is predesztinálja erre. Malmai a XVIII. században már mind megvoltak, ekkor létesült a legutolsó, a Város-malom, a tó lecsapolása után. Malmait régen csuhaposztó (pálosok), kalapposztó, szűrposztó, papírkészítésre és deszkamelszésre is használták. Ma már csak gabonaőrlésre és darálásra szolgálnak. A város területén 16 malom működik, amelyeknek hajtóereje a Tapolca vize, de kettőnek villanygépe is van. A malmok őrléménymennyisége 1937-ben 103.377 q, ebből 94.867 q liszt-őrlés, 8.510 q daraőrlés. A malmok vonzási köre túlterjed a járason, mert a devecseri és zirci járásból, sőt Győr- és Vas megye közelebbi falvaiból is hoznak őrlni valót a pápai malmokba.⁵⁴

Jellegzetes régi iparágak ma is megvannak, pl. pipagyára, fapipa rezező üzemmel, azonkívül öt kékfestő üzeme. Hiszen a falusi nép állandó kereseti cikke a „festőkötény“.

Az iparból élő lakosság városrészenkénti megoszlása 1930-ban :

53 Az ipartestületnél a következő iparosokat tartják számon: asztalos 48, bognár 8, aranyozó 1, ács 13, bádgos 13, fodrász 46, bőrdíszműves 1, béltisztító 1, cipész 118, csizmadia 50, cukrász 7, cserepes 11, droguista 2, daráló 2, faesztérgályos 5, építőmester 4, faszobrász 1, fazekas és cserépkályhakészítő 4, fényképész 5, férfiszabó 82, fogtechnikus 4, fűzőkészítő 5, gummijavító 2, kelmefestő-vegyszerkészítő 3, kékfestő 5, késes-műköszőrüs 3, kalapos 12, kövező 1, kádár 3, kaptafakészítő 2, kárpitos 6, kefekötő 4, kéményseprő 2, kocsifényező 1, kosárfonó 2, kovács 13, kőfaragó 5, kötélgyártó 3, kozmetikus 1, könyvkötő 3, keztyűkészítő 1, kötő-szövő 10, kőműves-kisiparos 15, kőművesmester 18, lakatos 15, mézeskalácsos 2, mészáros-hentes 34, látszerész 1, molnár 15, műszerész-villanyszerelő 14, női szabó 45, nyomdász 5, óras 6, rézműves 1, szítás 2, szobafestő 25, sütő 25, szappanos 1, szíjjártó 7, szűcs 7, tímár 2, téglagyáros 2, üveges 3, vasbeton műkömester 1, vendéglős 27. — Ezekén kívül vannak olyan iparosok, akik nem tartoznak az ipartestülethez: autófuvározók, cselédelhelyezők és kocsmárosok.

54 A Református Nőnevelő Intézet tanítóképző IV. osztályos két növendékének a székesfehérvári tanügyi kiállításra készült dolgozata alapján: Vízimalmok a Tapolcán.

I. kerület:	1640,	39·3	‰-a	a kerület lakosságának,
II. „	1616,	37·2	‰-a	„ „ „
III. „	2876,	40·1	‰-a	„ „ „
IV. „	1236,	48·6	‰-a	„ „ „
V. „	715,	45·9	‰-a	„ „ „
Belterület:	8083,	40·8	‰ a	„ „ „
Külterület:	458,	28·9	‰-a	„ „ „

Legnagyobb az iparból élők aránya az Erzsébetvárosban, de elég nagy a Tókertben (45·9 ‰) és az Alsóvárosban (40·1 ‰) is, ami azzal magyarázható, hogy az Erzsébetvárosban vannak — mint tudjuk a gyárak, a Tókertben meg azért magasak az arányszámok, mert ha kis pénzüket házépítésre össze tudják gyűjteni, telekvásárláshoz legolcsóbban a Tókertben jutnak. Az alsóvárosi nagy százalékot szintén jórészt gyári munkásoknak tulajdoníthatjuk, mert itt a proletárnegyed, ezek nagy része gyári munkás.

Házi- és vándoriparral foglalkozók száma jelen'éktelen 1920-ban háziiparral kettő, vándoriparral kettő; 1930-ban háziiparral 5, vándoriparral 4-en foglalkoztak.

A fejlődés iránya a gyáripar erős fellendülése a kisipar rovására. Ennek megfelelően nagyipari vállalatok létesítésével lehetne a fejlődést elősegíteni. Mivel más nyersanyaga nincs, mint az, amit a mezőgazdasága szolgáltat, a mezőgazdasági ipart kellett támogatni. Üzembehelyezni a műtrágyagyárat, mely most évente csak két hónapig működik, amire a szerződés kötelezi pedig mint láttuk, a világháború előtt az egész ország szükségletét kielégítette.

Hogy ez a fejlődés iránya, igazolja a Bacon húskonzervgyár (Poels és Tsa, 1933-ban), mely angol tőkével néhány éve létesült és nagyon fellendítette a vidék yorkshire-tenyésztét. Magyarországi négy fióküzletének és a budapesti konzervgyárának is Pápa a központja.

b) Kereskedelem.

Az ipar mellett, mint annak kiegészítője és közvetítője, a kereskedelem is fontos szerepet játszik.

Pápa a legrégibb idő óta nevezetes vásárhely volt, s vásárai, különösen állatvásárai ma is híresek. Országos, sőt hetivásárai is kapcsolatosak állatvásárral. Az országos vásárok száma hét.⁵⁵ Két

⁵⁵ Gyertyaszentelői, gyümölcsoltói, szentháromsági, sarlós-boldogasszonyi, nagyboldogasszonyi, kisasszony napi, s Mária szepl. fogantatási (febr. ápr., máj., júl., aug., szept., dec.)

napig tartanak. Állatvásárainak élénk forgalmát bizonyítja az, hogy 1936-ban a hét országos vásárán felhajtottak :

8.994 szarvasmarhát,	ebből eladtak 5.923-at,	65·9 ‰-ot,
5.655 lovat,	„ „	1.721-et, 30·4 ‰-ot,
8.034 sertést,	„ „	4.803-at, 59·8 ‰-ot.

Ugyanez évben a győri hét állatvásáron felhajtottak :

6.690 szarvasmarhát,	ebből eladtak 3.964-et,	59·2 ‰-ot,
2.754 lovat,	„ „	1.390-et, 50·4 ‰-ot,
5.943 sertést,	„ „	3.246-et, 54·6 ‰-ot.

A relatív, de az abszolút számokban is látszik, hogy Pápa állatvásárainak forgalma mennyivel nagyobb, mint Győré.

Vásárkor megváltozik az utca képe. Nemcsak, mert falusi kocsik, emberek vonulnak ide, hanem mert a kirakodó és vásár-

11. ábra. Üzletházak a Kossuth-utcából. A szerző felvétele.

hely a város különböző részein van: állatvásártér a Veszprémi úton, a tanítóképző mellett, Főtéren a kirakodó, gabona-, takarmányvásár, a Szent Benedek téren és a Tapolcaparti piactéren tej-, tejtermék-, baromfi-, gyümölcs, zöldségpiac, a Bástya utcában káposztapiac és elavult ruhák árúsítása, a Vásártéren a szénapiac (szénamázsálóval), a Batthyány utcában a fapiac, a Jókai utcában, a kollégium mellett a kosárfonók, vidéki asztalosok, bakoynyi faeszközök és seprűkészítők piachelye van.

A kereskedelemmel foglalkozók száma a század eleje óta lassan emelkedik. 1920-ban 869 (25-tel több, mint 1910-ben), a kereskedelem és hitelüggyel foglalkozók száma. Ezek eltartottja 1261, összesen 2130-an, a lakosság 15 ‰-a. Egy keresőre 1·4 eltartott jutott. — 1930-ban a keresők száma növekedett: 890, de

az eltartottaké csökkent: 1231, úgyhogy a kereskedelem- és hitelügyből élők száma 2121. A lakosság 9·9 %-a. Egy keresőre 1·3 eltartott jutott.

1930-ban 252 önálló kereskedő volt Pápán, 1938-ban pedig kb. 318, a piaci árúsokkal pedig kb. 448.⁵⁶

A kereskedelem jórészt most is a zsidók kezén van. Sok a kiskereskedés, melyek nemcsak a város, hanem a környék népének is vásárlóhelyei. Vásárok alkalmával még a szomszédos megyék közeli falvai is itt szerzik be szükségleteik nagy részét, ugyanígy a környék falusi üzletei is. Ezért sok az olyan üzlet, amelyben a falusi nép által keresett cikkeket árulják. A falu népe is kereskedik a városban, nemcsak állatait, terményeit, hanem esetleges háziipari cikkeket is árúsítja. Bakonyi falvak lakói nyírfaseprőt, faszenet, égetett meszet szállítanak, a tapolcafői, nyárádi asszonyok fehérhímzésüket, kézimunkáikat hozzák, stb.)

A kereskedelem- és hitelélet fellendítői a pénzintézetek. Legjelentősebb a Pápai Takarékpénztár, mely a múlt században a Hitelbankkal (a régi Pápa Városi és Vidéki Takarékpénztár) és még több kisebb-nagyobb bankkal együtt szolgálja a hitelügyet. Számuk összesen öt.

A kereskedelem- és hiteléletből élők kerületenkénti megoszlása:

I. kerület:	886,	21·2%-a	a kerület lakosságának,		
II. „	452,	10·4%-a	„	„	„
III. „	500.	6·9%-a	„	„	„
IV. „	140,	5·5%-a	„	„	„
V. „	121,	7·7%-a	„	„	„
Belterület	2099,	10·6%	a		
Külterület	22,	1·3%			

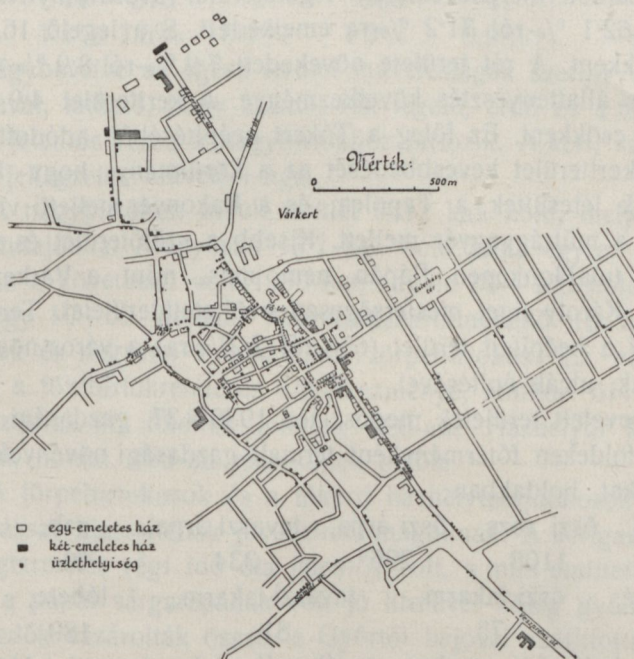
Legtöbb kereskedő él a Belvárosban (21%), azután a Felvárosban. Összevetve a zsidóság kerületenkénti megoszlásával, kitűnik, hogy ott van sok kereskedő, ahol a zsidóság száma nagy. De a kereskedők megoszlása nem adja meg az üzletek kerületen-

⁵⁶ Állatkereskedő 6, borkereskedő 2, 10 bőr-, 3 bútor-, 2 cement-, 3 cukorka-, 6 cipő-, 3 benzin-, 10 divatárú-, 2 droguista- (az iparosoknál is), 6 elektrotechnikai és műszaki-, 6 ékszerész-, 17 fa-, 7 festék-, 4 gép-, 2 gyümölcs-, 37 fűszer-, 90 szatócs-, 3 illatszer-, 1 kávé-, 6 készruha-, 5 kézimunka-, 1 kefe-, 8 könyv-papír-, 10 liszt és termény-, 2 ócskavas-, 9 rőfös-, 8 rövidárú-, 2 só-, 1 szappan-, 5 szőrme- (iparosoknál is), 2 szesz-, 17 textil-, 4 üveg-porcellán-, 3 virágkereskedés és kb. 130 piaci árús. — Ipartestületbe nem tartoznak. Adókönyvi bejegyzés alapján összeállítva.

kénti eloszlását, mert sok kereskedő, különösen a Belvárosban, nem lakik az üzlethelyisége mellett.

A tulajdonképeni üzletnegyed a Belváros: Kossuth utca, (58 üzlet), Fő utca és a kettőt összekötő utcák, a Széchenyi tér, Fő-tér és Korvin utca eleje.

Érdekes megfigyelni, hogy a Tókert Belvároshoz közeli területein nincs üzlet. Ennek oka kettős: a villaszerű építkezés és az, hogy az üzletnegyedhez közel fekszik. Ezzel szemben a Tókert távolabb fekvő utcáiban már több kereskedőt is találunk. A többi

12. ábra Pápa emeletesházai és üzlethelyiségei.

kerületekben is van elég, a környék mindennapi szükségleteinek ellátására.

c) Mezőgazdálkodás.

A mezőgazdálkodás természetesen kisebb méretű egy olyan városban, mint Pápa, hol az iparból és kereskedésből élők együtt a város lakosságának 50 %-át teszik. De minthogy iparának és kereskedelmének is részben a mezőgazdálkodás adja alapját, fontos szerepe van.

A város területe 9983 kat. hold. 1914-ben ugyanis Antalháza pusztát (Pápa II.-t) közigazgatásilag Nagygyimóthoz csatolták, de továbbra is a város birtoka maradt.

A város területéből 1936—37. gazdasági évben kat. holdakban:

szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	terméketlen v. beépített terület
7103	290	888	129	803	53	717
71·2%	2·9%	8·9%	1·3%	8·0%	0·5%	7·2%

A szántóterület növekedése legelőterület rovására nyilvánvaló. 1895 óta 62·1 %-ról 71·2 %-ra emelkedett. S a legelő 16 %-ról felére csökkent. A rét területe növekedett 7·9 %-ról 8·9 %-ra, ami a belterjes állattenyésztés következménye. A kertterület 4·9 %-ról 2·9 %-ra csökkent. Ez főleg a Tókert beépítéséből adódott. Enyhítette a kertterület kevesbbedését az a körülmény, hogy bolgárkertészetek létesültek, a Tapolca, és a Bakonyér melletti vízenyős területen, a műtrágyagyár mellett. Kisebb a szőlőterület és az erdő is. Erdő tulajdonképpen Pápán nem más, mint a Várkert és a Mészáros Károly liget mesterségesen beültetett területei. Természetesen nőtt a beépített terület (6%-ról 7·2%-ra) a város növekedésével, utak, utcák építésével.

A bevetett területek megoszlása 1936—37. gazdasági évről: (a szántóföldeken főterményként termelt gazdasági növények vetésterülete) kat. holdakban:

őszi búza,	őszi rozs,	őszi árpa,	tavaszi árpa,	zab,	köles,
1344	1108	296	334	91	14
csalamádé,	őszi takarm.,	tavaszi takarm.,	lóhere,	bibor,	
143	75	81	189	129	
lucerna,	baltacén,	muhar,	egyéb szálas tak.,	tengeri,	burgonya,
149	24	74	40	1198	793
cukorrépa,	tak. répa,	dinnye,	tak. tök,		
107	285	26	1·5		

A legnagyobbkrészt őszi búza, rozs, árpa, tengeri foglalja el. Elég sok a burgonya, és különféle takarmánynövény.

Termésátlagok kat. holdanként: búza: 9·2 q, tak. árpa: 9, szemes tengeri: 10 q, burgonya: 70 q.

Birtokviszonyok: 100 kat. holdon felüli birtokosok száma: 5, akiknek a kezén a város területének 41·7 %-a, 4171 kat. hold van. Ebből tulajdonképpen egy a nagybirtok, a gr. Eszterházy hitbizomány: 3333 kat. holdnyi területe. (A város északi részén: a

Várkert, Pápai major, Dörzemény és Pálháza; délen Igal a papirosmalommal; nyugaton a borsosgyöri birtokból is átnyúlik egy rész. A város területének 33·3 ‰-a, ebből nagybérlet 1921, kisbérlet 884 kat. hold.

A városnak 536 kat. hold birtoka van, melyet részint kisbérlők bérlenek. (185 kat. holdat).

Ezeknek a birtokoknak művelési ágak szerinti megoszlása: holdakban:

szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	földadó-mentes
3036	44	316	2	330	41	402
72·7‰	1·1‰	7·5‰	0·1‰	7·9‰	0·9‰	9·6‰

Egybevetve az egész terület művelésiágak szerint való megoszlásával, látható, hogy szántó, rét, legelő, erdő és a terméketlen terület jelentős része a nagybirtokhoz tartozik. A kert, szőlő a kisbirtok jellegzetes művelési ága.

A nagybirtokon kívüli terület 5812 kat. hold, mely 494 birtokos tulajdona. Arányosan 13·7 kat. hold jutna egyre. A birtokelosztás a következő volt 1930-ban: nyolc 50—100 holdas, száz-tizennégy 10—50 holdas, háromezredharminckettő 10 hold alatti kisbirtok és negyven 1 hold alatti törpebirtokos. Ez az eloszlás részint a földbirtokrendezés következménye, amikor 611 kat. holdat osztottak ki, földhöz jutottak 500-an. Házhelyül kiosztottak 145 kat. holdat, 660-an részesültek belőle.

A törpebirtokosok és a tókerti házhelytulajdonosok kertgazdálkodással biztosítanak jövedelmet maguknak. A kertgazdálkodás, zöldségtermelés régi idő óta jelentős volt, s mint említettük, különösen a pápai sárgarépanak volt jó hírneve. Főleg györi kofák és kereskedők vásárolták össze, s Győrtől hajóval szállították Pestre, vagy Bécsbe, de vittek Grázba is és kocsival Székesfehérvárra. A Tókert volt a fő zöldségtermő terület, ahol nem számított az, ha szárazabb esztendő volt, mert elég nedves altalajú. A sárgarépa-termelés jelentősége csökkent a Tókert beépítésével, de a Bakonyér mentén igen alkalmas a talaj és ma is sokat termelnek. 1936-ban pl. annyi termett, hogy 12 vagonnyit trágyának használtak fel. Újabban a már említett bolgárkertészetek létesültek, amelyek nagymennyiségű zöldséget dobnak piacra.

A zöldségtermelés mértékét kifejező adat, hogy mikor 1938-ban a 40 meglévő piaci zöldségárús padhoz még 24-et felállított a város, a zöldségárúsok azonnal lejegyezték és ezek közül 5 van bolgárkertész kezén.

Gyümölcsfaállománya is megnövekedett: 38471 darab van összesen: 6776 almafa, 5101 körte-, 586 birs-, 21 naspolya-, 2540 cseresznye-, 2518 meggy-, 6054 őszibarack-, 3282 kajszinbarack-, 5296 szilva-, 1001 ringló-, 2702 dió-, 130ogyoró-, 259 mandula-, 22 gesztenye-, 2164 eper-, 19 egyéb fa.

Az állatállomány 1935-ben Pápán: 1429 szarvasmarha, (főleg piros-tarka és szimentáli), 1044 ló, 4334 sertés, (amelyből 3332 zsírsertés, 1002 hússertés), 34 kecske, 2 őszvér, 260 házinyúl.

Baromfi: 14532. Ebből 12361 tyúk, 60 pulyka, 828 lúd, 649 kacsa, 634 galamb. — 432 méhcsalád volt.

Összehasonlítva az 1895-ös és 1911-es állatszámítás adatait, észrevehető, hogy a szarvasmarha-állomány a legelőterület ki-sebbedésével csökkent. A lóállomány növekedett, amit, mint elő-zőleg említettük a mezőgazdasági szakiskola serkentő példájának kell tulajdonítanunk. Sertésállománya 1895 óta szinte megkétsze-reződött (hiszen a Bacon gyár napi 40—50 sertést is feldolgoz). Juhtenyésztése teljesen elenyészett a legelőterület csökkenésével. Baromfiállománya nem sokkal több, mint volt 1895-ben (akkor 10.538). A város lakosságának baromfi és hússzükségletét import útján a környező falvak biztosítják. Némelyeknek szép jövedelmük van méhtartásból.

A 20-as évek elején volt egy hűtőház Pápán, ahonnan vágott baromfit, vadat exportáltak külföldre, főleg Angliába, de ez megszűnt.

A város őstermelésből élő lakossága: 1920-ban 1649 kereső, 2164 eltartott, összesen 3858, 20 %-a az össznépeségnek. 1930-ban 1560 kereső, 5060 eltartott volt. Összesen 6620, 16·9 %-a a lakoságnak.

Míg 1910-i 17·1 %-hoz képest 1920-ban növekedett az őstermelők aránya, (amit a város lakosságának csökkenésével s ezzel kapcsolatban az ipari munkásság stb. eltávozásával lehet magyarázni, mert a mezőgazda lakosság jobban helyezköttött), 1930-ban kisebb lett az őstermelők száma, ami a városias fejlődés bizonyítéka. — 1910-ben egy keresőre még 1·6 eltartott jutott, 1920-ban csak 1·2, 1930-ban javult egy keveset a helyzet, mert 1·3-re emelkedett.

Az őstermelő lakosság kerületenkinti megoszlása:

I. kerület	157	a kerület lakosságának	3·7	%
II. „	1015	„ „	23·2	„
III. „	1179	„ „	16·4	„
IV. „	236	„ „	9·2	„

V.	"	158	"	"	10·1	"
Belterület	2745	a terület	"	"	13·8	"
Külterület	875	"	"	"	55·3	"

Az adatokból látható, hogy a Felsővárosban a legnagyobb az őstermelő lakosság aránya — természetesen a külterületet nem számítva — ez a legfalusiasabb jellegű. Számszerint az Alsóvárosban él a legtöbb őstermelő, de itt csak a szélső utcák és a Veszprémi út vége falusias. Legkevesebb őstermelő él természetesen a Belvárosban. A Tókertben is kevés, mert alig van valaki, akinek egyedüli foglalkozása pl. a kertészkedés lenne.

d) Egyéb foglalkozások.

Fontos rétegét alkotják a város lakosságának a közlekedés szolgálatában állók. Számuk 1920-ban 319 kereső, 756 eltartott; összesen 1075, a lakosság 5·5 %-a. 2·3 eltartott jut egy keresőre. 1930-ban 276 keresőnek 672 eltartottja volt; összesen 948, a lakosság 4·4 %-a. 2·4 eltartott jutott egy keresőre, ami természetes következménye a vasutasok biztos megélhetési lehetőségének.

Városrészek szerinti megoszlásuk 1930-ban :

I. kerület	88	a kerület lakosságának	2·1	%		
II.	"	169	"	3·8	"	
III.	"	135	"	1	8	"
IV.	"	334	"	13·1	"	
V.	"	120	"	7·7	"	
Belterület	846	a terület	"	4·2	"	
Külterület	102	"	"	6·4	"	

Legtöbben a IV. kerületben a vasút körül laknak, de sok vasútas lakik a Tókertben és a külterületeken, ahol olcsón jutottak telekhez és kertjükben gazdálkodhatnak is.

A napszámosok és házicselédek száma ;

	napszámosok		házi cselédek	
1900-ban	860	4·9 %	1039	5·9 %
1910-ben	250	3·7 "	1099	5·3 "
1920-ban	288	1·4 "	724	3·7 "
1930-ban	613	2·8 "	882	4·1 "

Kereső napszámos 1920-ban 170, akik közül egyre 0·6 eltartott jutott. — 1930-ban 262 kereső, 1·3 eltartott jut egyre.

A házicselédek jórészt egyedülálló nők, alig van eltartottjuk.

Városrészek szerinti eloszlásuk 1930-ban :

	napszámból élők		házicselédi munkából élők	
I. kerület	29	0·6 ‰	363	8·7 ‰
II. „	164	3·7 „	103	2·3 „
III. „	332	4·6 „	284	3·9 „
IV. „	22	0·8 „	83	3·2 „
V. „	44	2·8 „	14	0·8 „
Belterület	601	3·0 „	847	4·2 „
Külterület	12	0·7 „	35	2·2 „

Napszámosok az Alsóváros proletár negyedében és a Felsővárosban élnek legnagyobb számban.

Legtöbb házicseléd a Belvárosban és az Alsóvárosban lakik, ahol nagyobb tömegben él a jobbmódú polgárság.

Az említett foglalkozási ágakon kívül vannak a közszolgáltatásban állók, szabadfoglalkozásúak, véderő tagjai és a nyugdíjasok, akik a legfelsőbb társadalmi réteget alkotják és irányító szerepet visznek a város életében. Számuk :

	közszolg., szabadfogl.,	nyugdíjasok,	véderő
1920-ban	1925 9·9 ‰	995 5·1 ‰	455 2·3 ‰
1930-ban	1845 8·6 „	1627 7·6 „	298 1·3 „

Közszolgálatot teljesítő és szabadfoglalkozásúak keresőinek száma 1930-ban 736, egy keresőre 1·5 eltartott esett.

A 776 nyugdíjas egyénnek személyenként 1930-ban 3·6 eltartottja volt.

Az értelmiség kerületenkinti eloszlása 1930-ban :

	közszolg. és szabadfogl. élők,	nyugdíjból élők
I. kerület	513 12·3 ‰	307 7·3 ‰
II. „	306 7·0 „	232 5·3 „
III. „	741 10·3 „	635 8·8 „
IV. „	154 6·0 „	266 10·4 „
V. „	114 7·3 „	137 8·7 „
Belterület	1828 9·2 „	1577 7·9 „
Külterület	17 1·0 „	50 3·1 „

Az értelmiségnek a Belvárosban és Alsóvárosban legmagasabb az arányszáma. Az értelmiség aktív része természetesen igyekszik hivatala közelében lakni, vagy ha ezt nem teheti, egészséges jó lakást keres. Ezért laknak aránylag sokan közülök a Tókertben.

A nyugdíjasok egy része megmarad azelőtti lakóhelyén, legtöbbször a Bel- és Alsóvárosban, de sokan laknak az Erzsébetvárosban és a Tókertben is, mert itt kedves kertes házak vannak.

A véderő tagjai főképp a felsővárosi huszárlaktanyában lak-

nak. A néhány éve Pápára helyezett repülők⁵⁷ főleg a város észak-keleti részén, a győri vasút közelében létesített repülőtéren laknak.

1930-ban a lakosságból 861 egyéb és ismeretlen foglalkozásból él, 4 %-a az össznépességnek. Közülük legtöbben Alsóvárosban (proletár-negyed) laknak.

4. Közlekedés, forgalom.

Az összeköttetés a város eredeti három része (Alsó-, Felső- és Belváros) között teljesen zavartalan. A táj természetes irányának megfelelő útnak, csak az ember állított mesterséges akadályt. Pl. Cinca-árkot és városfalat. Ezek lerombolásával, illetőleg beboltozásával kialakultak a mai főbb északnyugat-délkeleti irányú utcák és az ezekre merőleges utcák a minden irányú forgalmat biztosították.

Mikor az Erzsébetváros kialakult; a már említett nagyobb feltöltéseket végezve sor került a Tapolca, majd a Bakonyér áthidalására, illetve beboltozására: Esterházy-, Győri-, Kisfaludy-, Vörösmarty utcáknál.

A vasút kiépítésével e vasút mögötti — akkor még fejletlen, de mindjobban fejlődő városrész bekapcsolására két vasút és útkereszteződésen kívül vasúti felüljáró-híd is épült a gyalogforgalom számára.

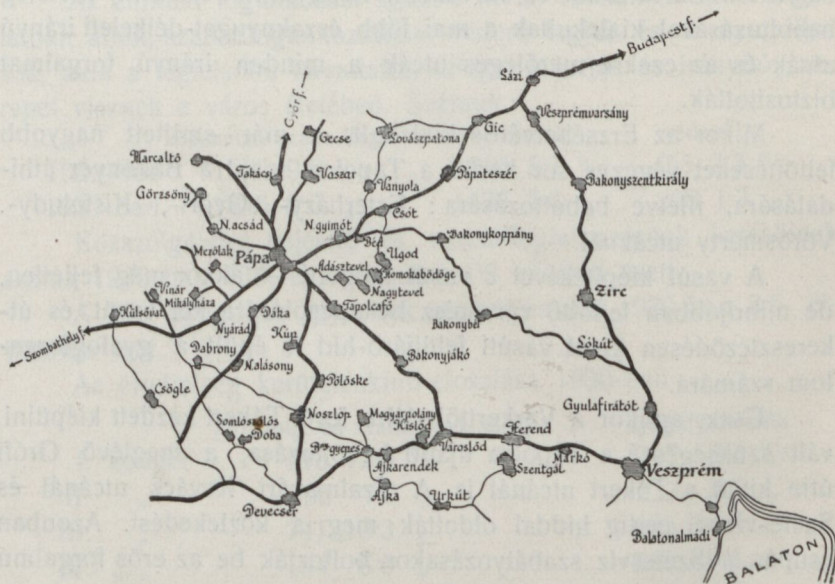
Csak, amikor a Várkertől délre levő Tókert kezdett kiépülni, vált szükségessé a Tapolca újabb beboltozása, a meglévő Grófi útin kívül a Tókert utcánál is. A Szalmavári Kovács utcánál és Szélesvíznél pedig híddal oldották meg a közlekedést. Azonban csupán a Szélesvíz szabályozásakor boltozták be az erős forgalmú Gyimóti országút felett is a Tapolcát.

A város területén ma 11 út visz át a Tapolcán, ezenkívül számos palló, fa- és kőhíd vezet egyik oldalról a másikra.

Amióta a Tókert kiépült s a Bakonyértől keletre eső rész is lakott terület lett, a Bakonyeret is több híddal ivelték át. Már azelőtt megvolt a Hódoska melletti és a Grófi úti kőhíd, azonkívül a Győri úti átboltozás és a Kisfaludy utcai híd. Most a Tókert utca folytatásaként utcányi szélességű kő és vashidat építettek, ugyanígy az Aradi utca végén, a Liget utcába vezető útnál is. A Bakonyéren kisebb nagyobb pallók és fahidak is átvezetnek.

⁵⁷ 1936–37-ben építették a repülőtér.

A helyi forgalmon kívül a városon keresztül nagy vidéki forgalom is lebonyolódik. A Győr-, Veszprémi út a főútvonat, a Győr-, Pápai (826-os út) útvonalból ágazik ki északnyugat felé a Marcaltő—Csorna-i út (821-es), s a Pápa—Veszprémi-ből (821-es), délkelet fele a Pápakovácsi—Devecseri (824.). — A Csóka vendéglőtől kelet, észak-kelet felé indul a Gyimót—Csót—Veszprémvarsányon át Budapest felé irányuló út, (822), ebből ágazik keletre a Bakonyba vivő út. — Délkelet fele indul a Pápa—Nyárád—Celldömölk—Sárvár—Szombathely-i útvonal. (822). A Boldogasszony útjába kapcsolódik és a Vásár utca Török Bálint utcán keresztül a Győri útra ér. A Szombathelyről Pestre irányuló forgalom ezt az utat követi.

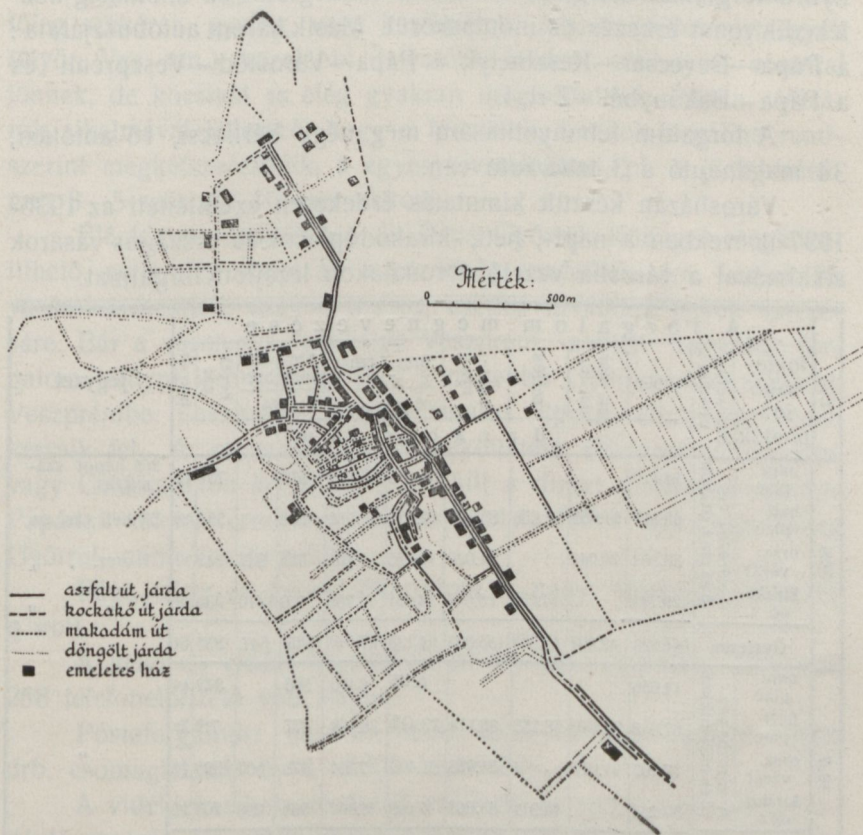
13. ábra. Pápa környékének közútjai.

A Somlói út Kéttornyúlak—Dáka—Jánosházán át a Balaton felé vezet (823). A somlói útról a városba északkelet felé Batthyány, Széchenyi utcákon és Széchenyi téren át a Főutcába, délkelet felé a Batthyány—Csóka utcán át a Jókai utcába lehet jutni.

Ezek a főbb, u. n. törvényhatósági útakon kívül több vicinális út van, melyek a környék falvaiból jönnek a városba: a Pápa—Vaszar—Gecse-i, mely észak-keleten a vasúti sorompónál kapcsolódik a Pápa—Győr-i útba és a Nagyacsád—Alsó—Felső-görzsönyi út, amelybe a Kisfaludy utca nyílik az Úrdomb mellett szintén a győri útba torkollik.

A forgalom zavartalan lebonyolítását biztosítják a jól karban tartott utak és utcák. Az utak nagyrészt elsőrendű műutak, csak kisebb számban másodrendűek.

A városon belül a vasutállomástól a Veszprémi útig vezető útvonal aszfaltburkolatos. Úgyszintén a Kossúth utca is. A többi főbb és forgalmasabb utca útteste kis és nagy kockakövekkel borított. Nagykokaköves: a Széchenyi-, Korvin-, Kuruc utcák, Kistér és a Közlék. Kiskockaköves: Törökbálint–Vásár-utca egyrésze, Hosszú-utca egyrésze, Kisfaludy-, Tompa, Győri-, Eszterházy úton

14. ábra. Pápa útburkolata és emeletes házai.

kívül eső szakasza, Plébánia-utca, Assissi Szent Ferenc, Boldogasszony útja, Antal Géza tér, Zrinyi utca a Damjanich utcáig, Gyimóti, Veszprémi út. A többi utca közepe többnyire makadám út.

A járdák a főbb útvonalakon szintén aszfaltozottak. A Belváros utcái és az Alsóváros városias utcái aszfaltos, vagy legalább is kőjárával ellátottak, néhol csak az egyik oldalon. A Felsővá-

ros, Tókert utcái, az Alsóváros külső és a legtöbb Erzsébetváros utca döngölt járdájú.

Aszfaltburkolat hossza: 2849 m, területe: 18,379 m²

Kiskocka „ „ 3823 „ „ 22,938 „

Nagykocka „ „ 896 „ „ 6,256 „

Makadám „ „ 25380 „ „ 147,081 „

Összesen: „ 32948 „ „ 194,654 m²

A városban közlekedő autóbusz inkább csak a vasúthoz irányuló forgalmat szolgálja. A Csóka vendéglőtől az állomásig közlekedik vonat érkezés és induláskörül. Másik három autóbuszjárata: a Pápa—Devecser—Keszthelyi, a Pápa—Városlőd—Veszprémi és a Pápa—Bakonybél—Zrc-i.

A forgalom lebonyolítására még négy bérkocsi, 16 autótaxi, 34 magánautó s 3 teherautó van.

Városlázán készült kimutatás érdekesen szemlélteti az 1936-1937-ik években a napi-, heti-, kirakodópiacok és országos vásárok alkalmával a városba vezető útvonalakon lezajlott forgalmat:

Ev	A f o r g a l o m m e g n e v e z é s e											Jegyzet	
	fonto- sabb idő- pontok	bevezető útvonal	ember	sz. mar- ha ló,	sertés	szár- nya:	üres	teher	sze- mély	te- her	kerék- pár		m k p á r
							f o g a t	autó					
									d a r a b s z á m				
1936	napi piac	A városba vez. fő és mell. útvonal	14.710				6.295	8.295	510		701	12	365 napot szá- mlítva
	heti piac		66.816	21.065	27.050	85.695	22.937	35.512	506		583	8	52 heti vás. sz.
	ország- vásár		36.301	20.942		31.020	10.055	7.105	553	337	342	17	7 orsz. „ „
	kirako- dó v.		29.795		14.059	68.018	14.951	16.780	400	210	230	17	7 „ „ „
	Összesen		147.623	42.007	41.089	185.033	54.238	67.440	1.969	547	1856	64	
1937	napi piac	A városba vez. fő és mell. útvonal	14.956				6.315	8.106	596		823	14	
	heti piac		67.018	22.040	28.155	86.114	23.116	36.609	477		719	21	
	ország- vásár		37.105	21.076		31.958	11.403	7.214	428	357	325	20	
	kirako- dó v.		30.253		14.971	69.063	15.018	16.092	363	298	203	20	
	Összesen		149.342	43.116	43.126	187.135	55.852	68.821	1.864	655	2070	71	

A közlekedés eszköze a vasút is. Fővonal a Győr—Szombathelyi. A két helyiérdekű: a Pápa—Csornai, és a Pápa—Bánhidai. Naponta 60 vonat közlekedik, ebből 36 személyszállító a többi tehervonat. A személyszállító vonatok közül Csorna felé közlekedik 6, Bánhida felé 8, Budapest—Szombathely között 22, ezek közül 2 gyors.

A személyszállító vonatokra felszállt:

1934-ben ⁵⁸	1935-ben	1936-ban	1938-ban
1'6,954	150,534	194,615	189,247 utas.

Az állomásfőnök közlése szerint naponta átlag 1000 utas érkezik, ezek közül 400 diák. Hetivásárkor átlag 2000, országos vásárkor 4000 utas érkezik. Ebből látható, hogy ha az állandó számúnak tekinthető diákságon kívül is elég nagy az utasforgalom, melynek nagyrésztét a falvak népe teszi ki. Közelebbi falvak lakói hetenkint egyszer—kétszer hetivásárkor bejönnek a városba, főleg szekéren, gyalog, vagy kerékpáron. A szomszédos vármegyék (Győr, Vas vm.) közelebbi falvainak lakosai többnyire vonattal jönnek, de kocsival is elég gyakran megfordulnak Pápán. Vásárok alkalmával jellemző, hogy a hivatalok, bankok forgalma rendszerint megkétszereződik, s egyes hivatalokban, pl. a járásbírószágon 3—5-ször sőt 10-szer akkora.

Élénk összeköttetésben áll Pápa Győrrel. Könnyen megközelíthető, mert elég vonat áll a közönség rendelkezésére. Leginkább vásárolni mennek, vagy orvoshoz, esetleg hivatalos ügyek intézésére. Bár a vármegye székhelye Veszprém, sokkal nagyobb forgalom irányul természetszerűleg a nagyobb Győrbe, mint a kisebb Veszprémbe. Veszprémet főleg hivatalos ügyek elintézése végett keresik fel. A rossz vasúti összeköttetést (Veszprémvarsányon, vagy Celdömölkön át) némileg enyhíti a direkt autóbusz forgalom. Pápának sokkal természetesebb kapcsolata lenne közigazgatásilag Győrrel, mint Veszprémmel.

Pápa teher és gyorsárúforgalma is nagy. 1938-ban 374,163 q volt.

A helyi és vidéki kapcsolatokat a telefon gyorsítja. 1938-ban 258 telefonelőfizető volt Pápán.

Póstaforgalom: napi 3—4000 levél és havonként 6—7000 drb. csomagfeladás és 4—5000 kézbesítés.

A vidékiek elhelyezésére 3 szálloda és számos beszálló vendéglő szolgál. Ez utóbbiaknak nagyobb jelentőségük van, különösen vásárok alkalmával. A falusi kocsik tömegei állnak egy-egy vendéglő udvarán. Érdekes megfigyelni, hogy a beszálló vendéglők a főbb útvonalak mentén, de nem a szűk Belvárosban, hanem a város külső utcáiban helyezkedtek el, ahol tágasabb tér áll rendelkezésükre (Jókai-, Veszprémi-, Boldogasszony út, Felsőhosszú-utca és Batthyány utcában.)

⁵⁸ 1934—35—36-os adatok a M. kir. kormányjelentésből, az 1938-as az állomásfőnök közléséből.

5. Közművek.

A városias élet kifejezői a közművek is. Az 1898-ban létesített vízmű már nem elégítette ki a város közszükségletét. A város terjedt, nőtt a fogyasztók száma, több emeletes-ház is épült és a víz természetes hajtóereje nem tudta már a vizet felhajtani. Ezért egyes emeletes házakban vízfelhajtómotorokat szereltek fel. Kivált nyáron azonban, mikor a kertek öntözése következtében még fokozottabb a vízhasználat, voltak zavarok a vízellátásban. Ezeknek megszüntetésére a város déli, Tapolcafő felőli magasabb részén 1936-ban víznyomó telepet létesítettek.

A város 124 utcája közül 34-ben nincs vízvezeték.⁵⁹ Ez nem azt jelenti, hogy azokban az utcákban, ahol vízvezeték van, minden házba be lenne vezetve a víz. Nagyon sok utcában a vízvezeték egy utcai kútát jelent. De mindenesetre ez is előny a jövő fejlődésre nézve, mert ha középület, vagy jobbmoddall épített ház kerül az utcába, nem jelent különösebb nehézséget a víz bevezetése.

Nincs vízvezeték a vasúton túl ; a Tókert legnagyobb részén, s egyes kis mellék-, vagy városszéli utcákban. A vízvezeték kiterjesztése évről-évre tovább folyik.

A csatornázás ügye nem áll ilyen kedvezően, mert tulajdonképeni modern értelemben vett csatornahálózat nincs. Van bizonyos csatornázás, amelyet a Tapolcába, Bakonyérbe vezettek néhol, s másutt emésztőgödörrel oldottak meg, a Belváros csatornái pedig a Cinca-árokba torkolnak. Míg a Belváros majdnem minden utcájában van csatorna, az Alsóvárosban a Zimmermann utca, Széchenyi tér, Jókai utcában a hajdani Szélesvízig és a tanítóképzőnél. Az Erzsébetvárosban : Esterházy út, Kisfaludy-, Vörösmarty-Tompa utcában és a Hunyadi utca kis szakaszán találunk csatornát. A Tókertben : a Pozsonyi-utca, Levente-utca, Gömbös-utcákban és Kassai-út egy szakaszán.

A csatornázás terve már 1910-ben elkészült, de a város anyagi helyzete miatt nem került kivitelre.⁶⁰ Minthogy újabban javult a város anyagi helyzete, megint foglalkoztak a csatornázás ügyével.⁶¹ Elgondolás szerint először csak a főcsatorna épülne meg és azután fokozatosan kiépítenék a csatornahálózatot. A főcsatorna a városon kívül a Tapolcából indulna ki a Veszprémi-út, Batthyány-,

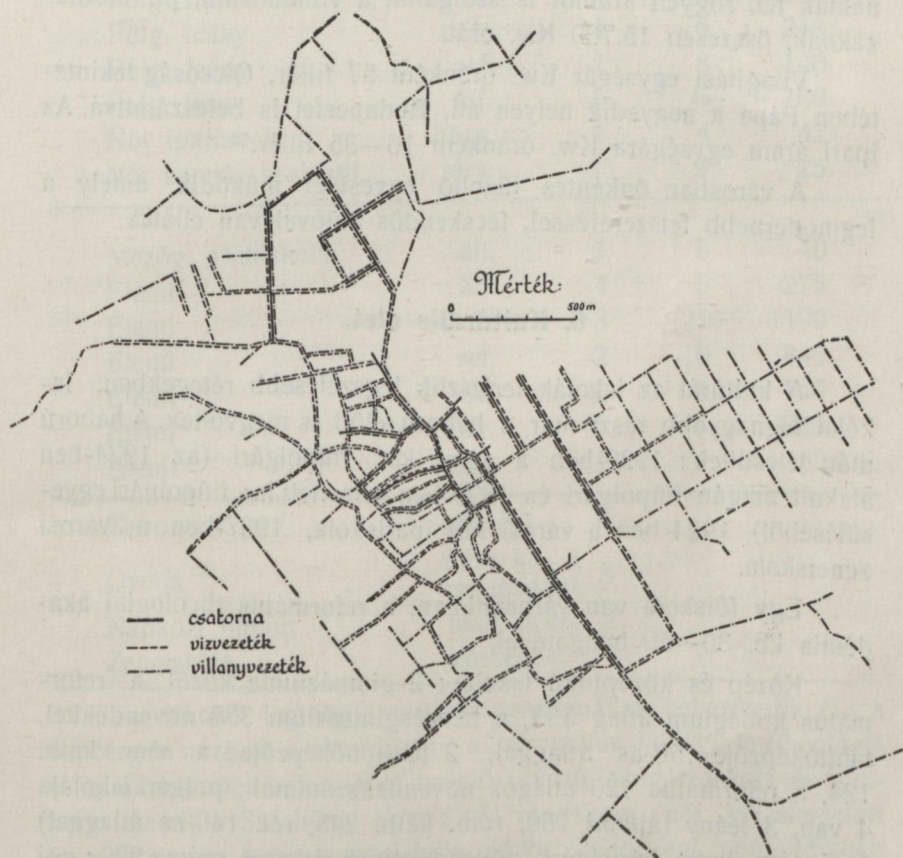
⁵⁹ Csaba András v. műszaki tanácsos szóbeli közlése.

⁶⁰ Ma 1·5 millió pengőbe kerülne.

⁶¹ Pápa és Vidéke 1938. jan. 26-iki számában.

Korona-, Vak Bottyán utcákon keresztül kapcsolódna be ismét a Tapolcába. Persze ez még csak terv egyelőre és megvalósulásának időpontja bizonytalan.

Az 1904-ben létesített villamosmű sajáttermelésű üzemét 1930-ban beszüntette, gépeket, kazánokat eladták s a város áttért az áramvásárlásra. A szükséges villamos áramot a tatai szénbánya áramfejlesztő telepe szállítja. A vezetékhálózat hossza utcavonalban 43 km. Az egész várost behálózza, sőt a közeli majorokig, pl.

15. Pápa közművei.

Pápai major és a Kishegyig is elvezették már. Legtávolabbi pontja a Vaszar-i úton levő repülőtérig nyúlik. A fogyasztók száma 1938-ban 3562, ebből 128 iparos, akiknél összesen 158 db. különféle nagyságú villamos motor van felszerelve (összes teljesítményük 662 lóerő). A magánfogyasztóknál bekapcsolt összes lámpák száma kb. 18.000 darab.

Az utcai közvilágítást 34 drb. 300 wattos nagy gyertyafényű égő és 574 drb. 40 wattos kisebb égő szolgálja. A 34 nagy égő elhelyezése a Csóka vendéglőtől befelé a Jókai utcán végig a Széchenyi téren, Fő- és Kossuth utcán a Főtérig és innen a Győri és Esterházy úton az állomáig tart.

A villamosmű évente kb. 1,030.000 kilowattórát vásárol s ebből az áramból világítási célokra 365,000 Kw. órát, ipari célokra 372.000 Kw. órát, s a város közvilágítására 115.340 Kw. órát használnak fel. Ingyen áramot is szolgáltat a villamosmű, pl. kórházaknak, összesen 15.700 Kw. órát.

Világítási egységár Kw. óránként 57 fillér. Olcsóság tekintetében Pápa a negyedik helyen áll, Budapestet is beleszámítva. Az ipari áram egységára Kw. óránként 16—35 fillér.⁶²

A városban önkéntes tűzoltó egyesület működik, amely a legmodernebb felszereléssel, fecskendős autóval van ellátva.

6. Kulturális élet.

A kultúrát az iskolák terjesztik legszélesebb rétegekben. Iskolái legnagyobb részt már a háború előtt is megvoltak. A háború után létesültek: 1929-ben a róm. kat. fiúpolgári (az 1924-ben alakult magán fiúpolgári és 1899-ben létesített izr. fiúpolgári egyesüléséből), 1924-ben a városi női ipariskola, 1937-ben a városi zeneiskola.

Egy főiskola van városunkban, a református theologiai akadémia kb. 30—50 hallgatóval.

Közép és középfokú iskolái: 2 gimnáziuma közül a református kollégium átlag 533, a bencésgimnázium 358 növendékkel, tanítóképzője 158-as átlaggal, 2 tanítónőképzője: a róm. kath. 124, a református 120 átlagos növendékszámmal; polgári iskolája 4 van, 3 leány (állami 160, róm. kath. 248, ref. 140-es átlaggal) és 1 róm. kath. fiúpolgári, növendékeinek átlagos száma 220; női ipariskola 42, a női kereskedelmi szaktanfolyam 25 hallgatóval.

Mezőgazdasági szakiskolája 40 növendékkel. Iparos és kereskedő tanonciskoláján kívül elemi iskolái, továbbképző iskolákkal kapcsolatosak. Pápán 12 elemi iskola (4 állami, 1 városi, 3 róm. kath., 2 ref., 1 ev., 1 izr.), 5 óvoda és 2 napközi otthon van.

⁶² A villamos művek igazgatójának közléseiből.

Iskola neve	jellege	szám	tanárok	tanulók ⁶³
Theológia	ref.	1	5	40
Gimnázium	ref.	1	19	533
Gimnázium	r. k.	1	15	358
Tanítóképző	áll.	1	12	158
Tanítónőképző	r. k.	1	9	124
Tanítónőképző	ref.	1	7	120
Polg. fiú	r. k.	1	6	220
Polg. leány	r. k.	1	6	248
Polg. leány	ref.	1	8	140
Polg. leány	áll.	1	6	160
Női ipariskola	közs.	1	4	42
Női keresk. szaktanf.	társ.	1	9	25

Mezőg. szakiskola	áll.	1	6	40
Elemi	áll.	4	5	275
Elemi	r. k.	3	21	1199
Elemi	ref.	2	6	246
Elemi	ev.	1	3	140
Elemi	izr.	1	5	220
Elemi	közs.	1	1	33

Tanonciskola	községi	1		
Ovoda	áll. r. k.	5		
	ref. magán			
Napközi otthon	mag. és köz.	2		
Zeneiskola	községi	1		

64

Az iskolák legtöbbje a város centrumában helyezkedik el: a bencésgimnázium a Főutcában; a református kollégium (theológia és gimnázium), a református nevelő (képző, polgári iskola és gyakorló elemi) a Széchenyi téren; női ipariskola, női kereskedelmi szaktanfolyam, iparostanonciskola, városi ovoda egy épülettömbben a Széchenyi utca, illetve a Zimmermann utcában, és u. ez utcában helyezkedik el a róm. kat. fiúpolgári; a Gyuráts utcában az ev. elemi; a Főtéren a r. k. elemi fiúiskola; az izr. elemi az Eötvös utcában; az állami óvoda a Csatorna utcában van.

63 A tanulók adatai átlag-számok, több évi adatok alapján

64 Az 1938–39. iskolai év októberéből származó adatok.

A többi iskolák már szétszórtabban helyezkednek el. Az Alsóváros hosszú Jókai utcájában a ref. elemi a ref. püspöki palotában, és kintebb az áll. polgári leányiskola; a veszprémi úton a r. k. elemi iskola egyik tagozata, 2 óvoda és az állami tanítóképző; s a vámházon kívül a mezőgazdasági szakiskola.

Felsővárosban a Korona-utcában az Irgalmasrend iskolái (képző, polgári, elemi és óvoda) vannak. A Török Bálint-utcában a r. k. elemi másik tagozata. Az Erzsébetvárosban csak a Perutz gyár napközi otthona és külterületén a Bánóczy pusztán egy községi elemi iskola van. A Tókertben 1938-ban létesült állami elemi iskola és városi napközi otthon. (Sok gyári munkás lakik a kerületben.) Van még egy külterületi állami elemi iskolája az Igal-öreg-hegyen.

Mivel a két külterületi iskola kivételével az iskolák elhelyezése centrális, általában a külterület gyermekei is bejárnak a városba. Az elemikben is csak délelőtt folyik a tanítás.

Az iskolák elhelyezése azért előnyös, mert a város majdnem minden pontjáról egyenlő távolságban vannak. Azért előnytelen, hogy éppen a legforgalmasabb utcákon, tereken helyezkednek el kevés kivétellel, lárma, kocsizörgés, por, stb. nem előnyös kísérői a tanításnak. Kisebb gyermekekre nézve piaci napokon meg éppen veszedelemes lehet a nagyforgalmú utcákon való járkálás.

Ősszel egészen megváltozik a város képe, mert a diákok száma kb. 4000—4500, elemi iskolákat nem számítva kb. 2000—2200 diák, legnagyobb százaléka vidéki.

Az 1937—38. iskolai évben a tanulók illetőségi megoszlása:

Theológiai akadémia 40 hallgatójából veszprém-vármegyei 17, a többi, Dunántúl más vármegyéiből, illetve Pest és Nógrád megyéből való.

Ref. főgimnázium: 603 növendékéből helybeli 230, vidéki 61.8 %, veszprém-vármegyei 230, más magyarországi (főleg dunántúli) 205, elcsatolt területi 7.

Bencségimnázium 384 hallgatójából helybeli 149, vidéki 59.1 %, veszprém-vármegyei 84, más magyarországi vármegyei 143:

Állami tanítóképző 126 növendékéből helybeli 27, vidéki 78.5 %, veszprém-vármegyei 30.

Római katolikus tanítóképző 112 tanítványból helybeli 31, vidéki 72.3 %, veszprém-vármegyei 15.

Róm. katolikus polgári leányiskola 255 növendékéből helybeli 117 növendék, vidéki 54.1 %, ebből veszprém-vármegyei 86.

A református nőnevelő tanítóképzőjébe 126 növendék járt, ebből helybeli 67, vidéki 46·8 %, veszprém-vármegyei 17; polgári leányiskolájában 135 növendékből helybeli 61, vidéki 54·8 %, ebből veszprém-vármegyei 34.

Állami polgári leányiskola 182 hallgatójából helybeli 91, vidéki 50·0 %, Veszprém-vármegyéből 50.

Róm. katolikus fiúpolgári-iskola 246 növendékéből helybeli 127, vidéki 48·3 %, ebből Veszprém-vármegyéből 56.

Városi női-ipariskola 1938/39-ben felvett 51 növendéket, akik közül csak 4 nem pápai. Ugyancsak az 1938/39. iskolai évben a női kereskedelmi szaktanfolyam 29 növendéke közül csak kettő nem helybeli.⁶⁵

A vidéki tanulók elhelyezésére internátussal kapcsolatos az állami tanítóképző, amelynek majdnem elegendő internátusi helye van (120), úgyhogy alig van kintlakó. A református kollégium az Ókollégiumban tart fenn internátust, ahol kb. 70 növendéket tud elhelyezni. A református nőnevelő intézetnek internátusi helyiségei elegendők a vidéki növendékek elhelyezésére. Az irgalmas nővérek zárdájában a tanítóképzősök számára elég hely van, de a polgári iskolások számára már nincs. A többi iskolák mellett nincs internátus,⁶⁶ s mint látható, a meglévő internátusok is csak részben tudják a nem pápai növendékeknek szállásukat és ellátásukat biztosítani. A református teológusok számára diákokthont akarnak létesíteni a Tókertben.

Az internátusokban el nem helyezhető diákság a városban családoknál részesül ellátásban. Az iskoláknál előre be kell jelenteni, hogy kik tartanak igényt diáktartásra, mert csak az igazgatóság jóváhagyásával helyezhetők el magánházaknál. Valóságos kaszt alakult ki: a diáktartók társadalmi osztálya. Vannak családok, vagy magánosok, leginkább nyugdíjasok, szerényebb hivatalnokok, özvegyasszonyok, akik jóformán ebből tartják fenn magukat, vagy ezzel igyekeznek anyagi helyzetükön javítani. — A város őszi képeéhez tartozik az is, hogy az iskolák körüli utcák ablakaiban cédulák jelennek meg, hirdetik, hogy diáktartást vállalnak. 5—600 kb. a számuk azoknak a diákoknak, akik családoknál keresnek elhelyezkedést. Kb. 300—320 a diáktartók száma.⁶⁷

⁶⁵ Jellemző, hogy a kereskedelmi, iskola fennállásának 25 éve alatt, hallgatóinak 39·9 %-a zsidó volt.

⁶⁶ A bencéséknél menza, kollégiumban konviktus van.

⁶⁷ Diáktartók felsorolásánál találunk ilyen megjelölést: X. Y., ősi diáktartó.

A sok iskola fellendítette a közműveltséget, amit az írni-olvasni tudók számának a növekedése mutat.

1920-ban 16.282 lakos ír-olvas, 84·5 %/o-a az össz. népességnek. 1930-ban 17.980 lakos ír-olvas, 84·1 %/o-a az össz. népességnek.

A 6 évnél idősebb analfabéták száma adja az igazi eredményt, mely szerint az analfabetizmus fokozatosan csökken. 1900-ban 12·1, 1910-ben 10·4, 1920-ban 7·0, 1930-ban 5·0 %/o. Az írni-olvasnitudók százalékszámát a mai 6 éven felüli lakosságból 94·3 %/o. Az analfabéták kerületenkinti megoszlását vizsgálva, 1930-ban a következő eredményhez jutunk:

I. kerületben :	122, a kerület lakosságának	2·9 %/o-a,
II. „	239, a „ „	5·5 %/o-a,
III. „	425, a „ „	5·9 %/o-a,
IV. „	100, a „ „	3·9 %/o-a,
V. „	76, a „ „	4·8 %/o-a,
Belterület:	962, a terület „	4·8 %/o-a,
Külterület:	119, a „ „	7·5 %/o-a.

Ez is mutatja, hogy a legkultúráltabb városrész a Belváros. Azután jön arányszámban az Erzsébetváros és a Tókert, míg a II. és III. kerület földművelő és szegény negyedével szolgáltatja a legtöbb írástudatlant. Az Alsóváros egyik része a legkultúráltabb része a városnak, de a másik részén annyi az analfabéta, hogy a külterület kivételével itt adódik a legrosszabb eredmény.

A város műveltségi viszonyának kifejezője a kultúrtermelésből élő lakosság, mely 1930-ban az össznépességnek 72·0 %/o-át teszi, ami jelentős fellendülés a század elejéhez képest (lásd ott). 1920-ban is már 71·5 %/o-ot tett ki.

Közművelődés szolgálatában álló kis közsínházát 1931-ben lebontották, mert helyére az új ref. templom épült. Azóta nincs a városnak színháza. Egy ideig a Griff-szállóban tartották a városba jövő színészek és műkedvelők az előadásokat, majd a város leszerelt villanytelepének gépházát építették át mozgóképszínházzá és itt tartották a színielőadásokat is. Tehát azon a néhány héten, amikor színielőadás van, a mozielőadás szünetel. Most a Deák Ferec utcában létesül magánvállalkozásként a város második mozgóképszínháza,

A kultúrház, mely a színházzal lenne kapcsolatos a Tókertbe, az Eszterházy Károly térre tervezik. Nagy hiányt fog pótolni ez a tervbe vett kultúrház, amelybe reméljük, hogy helyet nyer egy városi múzeum.

Társadalmi életet és a műveltség fejlesztését szolgálják a különböző irodalmi és társadalmi egyesületek. Ezeknek élén áll a Jókai kör, mely 1874-ben alakult „Pápai ismeretterjesztő egyesület” néven. Ma az egyesületek száma 57. Vannak közöttük kulturális, vallási, szociális és testedző egyesületek.

A műveltség, szórakozás és tudományos kutatás alapjai a könyvtárak, melyek igen szép számmal állanak a közönség rendelkezésére. Legnagyobb az országos hírv Főiskolai könyvtár 70,000 kötettel. A bencésgimnáziumé kb. 7,000 kötettel és a szent Ferencrendiek könyvtára kb. 2500 kötettel, az Eszterházy könyvtár mintegy 5000 kötettel a nyilvánosság elől el van zárva. Ezeken kívül még a többi iskolák könyvtárai, egyéb kisebb nyilvános és kölcsönkönyvtárak szolgálják a kulturát és a szórakozást.

Két nyomdája van a városnak, a száz éves modernül felszerelt Főiskolai nyomda és a Ferencesek nyomdája: Keresztény Nemzeti Nyomdavidálat. — Két hetilap és számos időszakos lap jelenik meg a városban.

A Pápara érkező napilapok száma 1939-ben naponként kb. 4650. A rádióelőfizetők száma is folyton szaporodik. 1930-ban 1020 (52/52), 1939. év elején 1649. Az 1935-ös városi népszámlálást véve figyelembe, egy rádióra 13 lakos jut. (1930-ban 12.9).

7. Közegészségügy.

A város számos közegészségügyi intézménye közül legfontosabb az Irgalmasrend nyilvános jellegű kórháza. (1922. óta nyilvános). Öt osztálya van (sebészet, belgyógyászat, szülészeti, orrfüll-gégészeti és bőrgyógyászat), röntgennel felszerelt 140 beteg befogadására alkalmas modern kórház. Nagyon sokan jönnek ide nemcsak a pápai járásból, hanem a megyehatáron túlról is.

Az u. n. Egészségház az Eszterházy Károly téren épült 1933-ban, mint a Tókert első középülete. Tüdőbeteg és nemigondozott osztályán szegénysorsú betegek és iskolásgyermekek ingyenes vizsgálatban és gyógykezelésben részesülnek. A levontaköteles korig vérvizsgálatot rendszeresítettek, ami egyetlen más vidéki városunkban sincs még meg.⁶⁸ Tbc.-s betegeknek tejet ad, a tókeri napközi otthonban a gyermekek vizsgálatát végzi. Évi betegfor-

⁶⁸ Tóth: Pápa megyei város és környéke 52 l.

⁶⁹ Pápa és Vidéke. 1639. február 5. számából. Jelentés az Egészségház 1938. évi működéséről.

galma mintegy 8000 volt 1938-ban.⁶⁹ Pápán ma az orvosok száma 32, köztük számos specialista.

A közegészséggel szoros összefüggésben van a köztisztaság. Az Egészségház tisztasági fürdője rendelkezésükre áll mindazoknak, akiknek nincs alkalmuk másutt fürödni. 1938-ban ezt a fürdőt 1712 felnőtt 765 tanuló vette igénybe.⁷⁰ Ezenkívül gőzfürdő is van a városban. Nyáron a Tapolcán nyilvános fürdők állnak a közönség rendelkezésére. Vidéki viszonylatban is ismert, szép, modern kétmedencés a Tapolca vizéből táplált Eszterházy strand. A köztisztasági viszonyokra vett fényt a fürdőszobák száma. Összesen 776 van a városban.⁷¹

I. kerületben: 325 fürdőszoba; egy fürdőszobára jut 13.1 lakos.

II.	„	:	77	„	„	„	58.1	„
III.	„	:	223	„	„	„	30.4	„
IV.	„	:	71	„	„	„	38.1	„
V.	„	:	80	„	„	„	24.3	„

A levegő tisztasága is nagyfontosságú követelmény a közegészségügyi viszonyok szempontjából. Kedvezőtlen körülmény, hogy a város észak-északnyugati részén van a gyárváros és az állomás, az uralkodó szél N és W (lásd őstájnál) s így a város felé fújja a füstöt és az elhasznált levegőt. Még szerencse, hogy a gyárak száma nem nagy és hogy a gyártelepek, vasút és a város magja közé ékelődik a Mészáros Károly-liget és a Várkert, amelyek a város legnagyobb részét megvédik a füstös levegőtől.

A gyárváros fejlődésével, új gyárak keletkezésével fokozódnának ezek a kellemetlen körülmények. A jövőre nézve a gyárak telepítésének közegészségügyi szempontból elméletileg legelőnyösebb helye a város keleti oldala lenne, mert a keleti szelek a legritkébbak (lásd őstájnál). A vasút közelsége miatt azonban a gyártelepeknek a legelőnyösebb a város északkeleti része lenne, annál is inkább, mert aránylag kevés az NE. szél is.

A kellemes sétahelyet biztosító Mészáros Károly-liget nyilvános, de a Várkert újabban csak bizonyos megszorításokkal kerekeshető fel (beléptidíjjal is csak a Bakonyéren kívüli terület).

Néhány éve megindult a város utcáinak nagyobbarányú fásítása és parkosítása. A főbb utcákon, ahol nincs az egész utca kövel, vagy aszfalttal burkolva, az úttest és a járda között gyepek, virágos ágyakat létesítettek, ami nagyon kedvessé teszi az

70. Pápa és Vidéke i. szám.

71. A városi adóhivatal 1938-as adatai.

utcák képét és a talaj megkötésével bizonyos mértékig portalanít (Jókai-utca, Széchenyi-tér, Széchenyi-utca, Pozsonyi-utca, Antal Géza-tér, Győri-út stb. ilyenek).

A talaj és a szélviszonyok (lásd őstáj) következtében nyári napokon a maximális kétszeri öntözés nem elég a város portalanítása érdekében. Javítana a viszonyokon, ha az aszfaltozást és parkosítást jobban kiterjesztenék.

Közegészségügyi viszonyok javítása tekintetében még sok tennivaló lenne. Különösen a Belváros levegőtlen, szűk udvari lakásai, alacsony, pincétlen, nedves házainak eltüntetése lenne elsőrendű népegészségügyi feladat. Ugyszintén a már említett csatornázás kivitelezése is sok bajnak lenne megakadályozója. (Talaj-, kútfertőzés, a talajviz magas szintje és a nedves lakások közötti összefüggés).

8. Társadalmi viszonyok.

A foglalkozási ágak vizsgálata során láttuk, hogy számbeli-
leg az iparosság van túlsúlyban a városban. Társadalmi életében azonban nem visznek arányszámuknak megfelelő vezetőszerepet, mert jórészüik kisiparos, gyári munkás, csupán az iparnak néhány tanultabb képviselője tekinthető az intelligencia körébe tartozónak.

A kisiparosoknak tekintélyes számú osztálya elkülönül a tanultabbak társadalmi osztályától. Mégis előfordul elég gyakran, hogy hivatalnokok beházasodnak egy-egy iparos családba. Ha körülnézünk társadalmunkban, látjuk, hogy kevés az olyan család a hivatalnokosztályban, amelynek ne lennének kapcsolatai az iparos, vagy akár a földműves osztállyal. Helyes irányzat lenne, ha nem gögőt és lenézést, hanem minden oldalon egészséges kultúr-nívó emelését jelentené, vagyis képzett földművest, szakértő és művelt iparososztályt s a hivatalnokok osztályában egészséges, józan polgári szellemet eredményezne.

Pápán kereskedő osztályról alig beszélhetünk, legalább is arról az úri magyar kereskedő osztályról nem, amely pl. Felvidék és Erdély városaiban önálló, de inkább a magasabb társadalmi osztályok felé orientálódó réteg volt, itt néhány képviselőjén kívül hiányzik. Kereskedők legnagyobb százaléka zsidó, s mint mindig, de különösen napjainkban a faji különbségek elválasztják a lakosság többi részétől a zsidókat, akiknek a körén belül szintén megvan a társadalmi rétegződés.

Most is, még a földművelő osztály különül el legélesebben, de — természetes következményeként a városban lakásnak — a gyár, a kisipar, az iskola, s ezzel kapcsolatban házasság révén ennek az osztálynak is megvannak a maga kapcsolatai más társadalmi rétegek felé.

A hivatalnok osztályt, mint az eddigiekből kitűnik, nem határolhatjuk el szigorúan a többi társadalmi osztályoktól. Számuk elég tekintélyes, mert a már említett iskolákon kívül számos közhivatal van Pápán: államrendőrség, járás-, főszolgabíróság, városháza, Máv. osztálymérnökség, közjegyzőség, földmérési-felügyelőség, fővámhivatal, adóhivatal, posta-távirda, csendőrség, ref. püspökség; különböző felekezeteknek papjai, katonaság, ezeken kívül ügyvédek, orvosok, s egyéb szabadfoglalkozást űzőket szintén ebbe a társadalmi osztályba soroljuk. A hivatalnok-osztályban is természetesen megvan az ugyanolyan foglalkozást űző, egy hivatalban alkalmazottak szorosabb kapcsolata.

Bizonyos mértékig a felekezetek szerint is megoszlik a város társadalma, az egyszerűbb néposztályban és a hivatalnokosztályban is. Bár a lakosság legnagyobb százalékát, mint láttuk, római katólikusok teszik, a hivatalnokok között elég nagyszámú a protestáns (református püspökség, ref. kollégium, nőnevelő stb. miatt országsszerte azt hiszik, hogy Pápa a második Debrecen.) Ez azért is szembetűnő, mert pl. a római katólikus iskolák szerzetesrendek vezetése alatt állnak, akiknek művelt tanárai természetszerűleg nem vesznek olyan részt a társadalmi életben, mint a világi protestánsok.

A társadalmi osztályok, foglalkozások, műveltségi, vagyoni, felekezeti viszonyok figyelembevételével bizonyos földrajzi elhatárolást lehet végezni a városban, mely nagyjából egybeesik a szavazókerületekkel.⁷²

I. kerület a szoros értelemben vett régi város: Fő utca, Kosuth utca, Csáky utca és a környező néhány utca vegyes vallású lakossággal.

II. kerület „suszter-negyed“, a Török Bálint utcától délre a Kuruc utcáig, a Csatorna és Korvin utca által bezárt rész. A Kigyó utcában volt a régi csizmadia céh székháza, s még most is majdnem minden házban lakik egy-egy csizmadia, vagy cipész. Jórészt római katólikusok, mintegy 150 zsidó és félannyi protestáns lakik itt.

⁷² Dr. Tomor Dezső városi aljegyző közlése.

III. kerület a getthó: Kossuth-, Bástyá- és a kettőt összekötő utcák. Az orthodox zsidók a Szent László-, Petőfi-, Eötvös utcában, a templom körül helyezkedtek el. Szegényebb zsidók ugyanitt és a Salétrom utca környékén.

IV. kerület a római katolikus parasztnegyed, a Győri úttól kifelé (nyugatra), Török Bálint-, Viasz-, Vásár-, Felsőhosszú-utca környéke, a Tapolcáig terjedően.

V. kerület: Felsőváros, Boldogasszony útjától délre és a Bástyán kívüli s az Alsóváros délről hozzákapcsolódó része a Somogyi útig, ez a proletár-negyed. Leginkább róm. katolikusok és szociáldemokraták. Itt vannak a már említett zsúfolt házak. Ilyen pl. a hírhedt Korona, egy régi vendéglő, amely egyszobás szükségelakásokból áll.

VI. kerület: Széchenyi-tér, Zimmermann-utca, Anna-tér, Batthyány-utca, Zrinyi-utca, Csóka-utca stb. a legnagyobb terület, de a legkevesebben itt laknak. Bár a lakosság felénél több a római katolikus, mégis protestáns résznek tartják, mert itt van a protestánsok szellemi centruma. A legegészségesebb, legintelligensebb városrész, itt lakik a legtöbb diplomás.

VII. kerülethez tartozik a Jókai-utca, Veszprémi-út és a Tó-kert. Ez a rész területileg a legnagyobb, csaknem akkora, mint a többi kerületek együtt a Tapolca jobbparti része nélkül. A Jókai- és a Veszprémi-úthoz azért csatolták hozzá még ekkor (1935-iki szavazókerületek) a Tókeretet, mert még nem tekintették önálló városrésznek. A Jókai utca végén és a Veszprémi úton alsóvárosi parasztlaknak. Ezt a részt is protestáns kerületnek tekintik, holott a lakosság majdnem $\frac{2}{3}$ -ada római katolikus.

VIII. kerület: a Tapolca jobbpartja tulajdonképpen az Erzsébetváros. Vegyes vallású, társadalmilag is áll az az elkülönülés, ami külső jellegét is megszabja. Egyik oldalon a gazdag villatulajdonosok, másikon a gyári munkásság.

A város társadalmának kialakulását a történeti együttfejlődés szabta meg. A régi kisnemes és polgári társadalomban nem voltak nagy ellentétek (lásd fentebb). Valamennyien bizonyos mértékig a földesúr alárendeltjei voltak. Ez a közös sors összekapcsolta a lakosokat a jobbágyakkal is, eltüntette a fennálló különbségek egy részét. A társadalmi osztályok között éppen ezért a térbeli elhatárolás mellett sem állíthatunk fel éles határvonalakat, s ami fennáll, az is csak újabb fejlődés eredménye.

9. Pápa vidéki kapcsolatai.

Mint minden város, Pápa is a maga egyedi életén túl szoros kapcsolatban áll környékével.

Mindenekelőtt, mint járási székhely, a pápai járás mintegy negyven községét kapcsolja magához közigazgatásilag. Erősebb kapocs azonban az a tény, hogy Pápa környékének mezőgazdasági centrumává lett. Ennek a viszonyinak első és legfontosabb kifejezője a pápai piac. Mint már másutt kifejtettük, egy állandóan visszatérő alkalom a falusi népnek a városbajövetelre. Különösen, amióta helyi viszonylatokban megindultak egyes falvak között az autóbuszjáratok, a nép olyan távolabbi falvakból is többször bejön, ahonnan régen legfeljebb országos vásárkor jöttek be. A hivatalok már említett, megkettőzött forgalma még fokozottabb mértékben áll az üzletekre is. Vásárnapokon a pápai közönség ha teheti, nem megy bevásárolni, mert néha a falusi néptől meg sem lehet mozdulni egy-egy felkapottabb üzletben.

A vidék népére nagy vonzerőt gyakorolnak a malmok is. Minden malomnak megvan a maga vonzási területe.

A mezőgazdasági szakiskola nemcsak a tanulnivágyó gazdaiifjakat gyűjti Pápára, hanem mintagazdasága ezzel kapcsolatos mezőgazdasági kiállítások idegyűjtik az érdeklődő, tanácsra váró gazdálkodókat.

A vasútja felszálló helye olyan környező helyek lakóinak, ahol nincs vasútállomás. Azonkívül a tapolcafői gőztéglagyár rakodóhelye a pápai vasútállomás és a Somló-vidék, a Badacsony egy része, — pl. csopaki, járiföldi szeszgyár készítményeit — Pápán át szállít.

A gyáarak egy távolabbi kört tartanak vonzáskörükben. Anyagbeszerzésük más vidékről, legtöbbször külföldről történik. Pl. a Perutz gyár pamutot Amerikából. Egyiptomból, műselymet Olaszországból szerez be, viszont árút holland és angol dominiumokba és gyarmatokba, de ezenkívül belföldre és helybe is szállít. A környék falvaival is van kapcsolata munkásai révén. De ez nem nagy, mert 1060 alkalmazottja közül 1010 helybeli és csak 50 vidéki, leginkább borsósgyőri és kéttornyúlaki.⁷³

A Leipnik-féle jóval kisebb szövőgyárnak nincsenek olyan kiterjedt összeköttetései és vonzásköre, mint az előbbinek. Anyagot: pamutfonalat belföldi, német és olasz fonókból, műselyem-

⁷³ 1939. évi adatok.

fonalat Olaszországból kap. Árút csupán belföldön ad el. 316 alkalmazottja túlnyomórészt helybeli.⁷⁴

A dohánygyár 700 alkalmazottja közül 2 vidéki (adászteveli). van. Csak belföldi forgalma van.

A Bacon-gyárnak 42 alkalmazottja helybeli ; Angliába szállít.

A bankok, közintézmények, kórház, stb. szintén teremtenek vidéki kapcsolatokat.

Fontos tényezőként szerepelnek az iskolák a környékkel való összeköttetés kimélyítésében. A bentlakókon és a vasúton bejárókon kívül azokból a közeli falvakból, amelyekkel nincs vasúti összeköttetése a városnak és a szülők nem tudják kosztba adni gyermekeiket, kocsin, kerékpáron, de még gyalog is jönnek be az iskolába-járó gyermekek.

V. B E F E J E Z É S.

A mai várost három összetevőből vezettük le. Az alap az őstáj, a váz : az ember bekapcsolódásával, a történeti korok fejlődési mozzanatai, harmadik a tartalom : a mai élet. Ez utóbbi tulajdonképpen a történeti fejlődés-sorozat utolsó tagja. De különbözik attól, mert míg a mai élet vizsgálatánál szinte korlátlan kutatási lehetőségünk van, addig az előző koroknál, amint időben visszafelé haladunk, mind kevesebb biztos adat áll rendelkezésünkre. Az őstájnál meg éppen legtöbbször következtetésekre vagyunk utalva.

A város meghatározója, földrajzi helyzete, mint láttuk a fejlődés tartama alatt nagy változásokat szenvedett.

Az őstájban letelepedő ember számára a mocsárvilágból kiemelkedő dombok és a télen-nyáron egyenlő vízbőségű patak, a földrajzi helyzet legjelentősebb tényezői.

A fejlődéssel, kultúra nagybodásával, kedvezőtlen következményként lép fel az, ami azelőtt előnyt, védelmet jelentett, tudniillik a mocsárvilág, pl. utak építésénél.

A magyarság letelepedése után két részre különül területünk földrajzi helyzet szempontjából. A Pápai család birtoka csak faluvá tud fejlődni ; a királyi várföld a szabad kibontakozás területe, várossá lesz. Ekkor kezd érvényrejutni előnyös földrajzi helyzete, mely a városiasodás előmozdítója : sík és hegyvidék találkozási területe — vásárhely.

⁷⁴. 1939. évi adatok.

A híres Garai család birtoklása, majd a két telep egyesítése az előkelő Szapolyai család földesurasága alatt emeli a város tekintélyét, de iparát és kereskedelmét is felvirágoztatja. Fontosabb tényező ekkor még a mezőgazdálkodás, s nedves rétjein különösen az állattenyésztés.

A földrajzi helyzetet erősen befolyásolja a török kor. A Bécs-et védő végvár, mint termékeny vidék centruma, hadiéléstár. Török-világ akadályozza a továbbfejlődésben, de másrészt iparosodásának erős lökést ad.

A török pusztítás nyomait eltüntető és a mai város alapjait megvető két Esterházy korának földrajzi helyzete hozzákapszoló-dik személyiségükhöz.

Majd a város önállósul a XIX. században a földesúri befo-lyvástól, s erős iparosodási- és kultúr-politikát folytat. Az állammal, felekezetekkel karöltve kialakítja a mai iskola-várost, melynek gazdasági alapját fejlődő ipara és kereskedelme adja, s emellett erős domináns mezőgazdálkodása.

A világháború után fejlődése fokozottabb mértékben mutatja ugyanezt a tendenciát.

Változást jelent a Kisalföld északi részének visszacsatolása, mert ezzel remélhetjük a forgalom bizonyos mértékű növekedését. Változást hoz Pápa szempontjából azért is, mert az eddig Győr-ben lévő Mezőgazdasági Kamarát 1939. januárjában Komáromba helyezték át, és azóta Pápát a Szombathelyi Mezőgazdasági Ka-marához asatolták. Ez mindenesetre Szombathellyel létesített bizo-nyos újabb kapcsolatokat, de a nagy távolság miatt nem válhat szorosabbá.

Hogy milyen mozzanat fogja megváltoztatni földrajzi helyze-tét a jövőben, nem tudjuk. Minden valószínűség szerint a város által megkezdelt irányban, a kultúra továbbfejlesztése mellett, a mezőgazdasági-iparé a jövő.

I R O D A L O M:

1. *Acsády Ignác*: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Bp. 1896.
2. *Anjókori okmánytár*: Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878.
3. *Árpádkori új okmánytár*: Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest. 1871.
4. *Bakonyvári Ildefonz*: A pápai katolikus gimnázium története a pálosok idejében. Pápa. 1896.
5. *Bél Mátyás*: Compendium Hungariae . . . Pozsony, Kassa. 1799.
6. *Bosznay Viktor*: Pápa hajdan és jelenleg. Vasárnapi Ujság. 1859.
7. *Bleyer—Schmidt—Schilling*: Das Deutschtum in Rumpfungarn. Bp. 1928.
8. *Bulla Béla dr.*: Morphologiai megfigyelések magyarországi löszös területeken. Földrajzi Közlemények 1933.
9. *Csánki Dezső dr.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1897.
10. *Dornyai Béla dr.*: Bakony. Bp. 1927,
11. *Esterházy Antal gr.* tábori könyve. 1706—9. Thaly Kálmán közlése. Bpl. 1901.
12. *Eperjesy Kálmán*: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged. Föld és Ember 1928.
13. *Fejér György*: Magyarország okmánytárának betűrendes tárgymutatója. Czinár Mór. Pest. 1866.
14. *Fényes Elek*: Magyarországnak mostani állapota. Pest. 1836.
15. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest. 1851.
16. *Ferenczy István dr.*: Geomorphologiai tanulmányok a Kis-Magyar-Alföld déli öblében. Földtani Közöny. 1924.
17. *Glaser Lajos*: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 1929.
18. *Gyurkovits György*: Pápa mezővárosa nevének eredetéről és régiségéről Tud. Gyűjtemény. Pest. 1824. VIII. köt.
19. *Hammer Gyula*: Győr. 1936.
20. *Hammer Gyula dr.*: Veszprém vármegye fejlődése. Szeged. 1936. (kézirat).

21. *Hazai okmánytár* : Szerk. : Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. Győr. 1865.
22. *Hajósy Ferenc dr.* : A csapadék eloszlása Magyarországon (1901—1930). Bp. 1935.
23. *Hollós István dr.* : A vándormozgalom hatása Veszprém vármegye népességének fejlődésére. Magyar Stat. Szemle. 1936. 3. sz.
24. *Hóman Bálint és Szekfű Gyula* : Magyar történet. I-VIII. Bp. 1935.
25. *Jankó László* : Néhány archaeologiai adat Pápa város környékéről. Arch. Értesítő. 1913.
26. *Jankó László* : A pápai avar kori sírleletek. Arch. Ért. 1930.
27. *Jaskó Sándor* : A pápai—Bakony földtani leírása. Bp. 1935.
28. *Jaskó Sándor* : Abráziós platómaradványok a Bakony nyugati peremén. Földrajzi Közlemények. 1935.
29. *Kapossy Lucian dr.* : Pápa város egyetemes leírása. Pápa. 1905.
30. *Kis Ernő* : A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolája történetének első korszaka. 1531—1660 Kollégiumi értesítő. 1894/95.
31. *Kis Ernő* : A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története. 1531—1895. Pápa. 1896.
32. *Kis Ernő* : Veszprém vármegye gazdasági leírása. 1905.
33. *Kiss István* : A pápai plébánia története. Veszprém. 1908.
34. *Kniezsa István* : Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának 900-ik évfordulóján. Szerk. Serédi J. Bp. 1938.
35. *Kogutowicz Károly dr.* : Dunántúl és Kisalföld. I—II. kötet. Szeged. 1930—36.
36. Magyar Statisztikai Közlemények.
37. Magyar kir. kormány 1936. évi működéséről jelentés . . . Bp. 1938.
38. *Nagy Iván* : Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest. 1858.
39. *Nagy Ludovicus* : Notitiae Hungariae . . . Buda. 1828.
40. *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Össze-
gyűjtötte : Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Pest. 1863.
I. kötet.
41. *Pigler Andor* : Pápai plébánia templom és mennyezetképei. Bp. 1922.
42. *Pillitz Benő dr.* : Veszprém vármegye növényzete. Veszprém. 1908.
43. *Prinz Gyula dr.* : Magyarország földrajza. 1910.

44. *Prinz Gyula dr.*: Magyarország földrajza. Pécs. 1926.
45. *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története. Pest. 1870.
46. *Réthy Antal dr.* és *Bacsó Nándor*: Időjárás-éghajlat és Magyarország éghajlata. Bp. 1938.
47. *Reizner János*: A gróf Esterházy család pápai levéltára. Történelmi Tár. 1893. IV. kötet.
48. *Reizner János*: A gróf Esterházy család pápai levéltárában őrzött céhlevelek. Történelmi Tár. 1892—95.
49. *Taeger Henrik dr.*: További adatok a Bakony földtani viszonyaihoz. Földtani Int. Évi Jelentése. 1911.
50. *Taeger Henrik dr.*: Újabb megfigyelések a tulajdonképeni Bakony nyugati végéről és középső részéből. Földtani Int. Évi Jel. 1914.
51. *Tóth Endre dr.* és *Horváth Elek*: Pápa megyei város. Pápa 1936.
52. *Tóth Ferenc dr.*: Pápa megyei város és környéke. Pápa. 1933.
53. *Tóth Lajos dr.*: A főiskolai nyomda keletkezése, története és munkája. Kollégiumi Értesítő. 1938.
54. Törek – magyar oklevéltár: Összegyűjtötte *Karácson Imre*. Bp. 1912.
55. *Thirring Gusztáv dr.*: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.
56. *Vályi András*: Magyarországnak leírása. Buda. 1799.
57. *Velics Antal dr.*: Magyarországi török kincstári defterek Bp 1890.

II. József-kori; 1 : 25.000; 1 : 75.000; stb. térképlapok.

Szövegben az irodalomra a mű itt közölt száma szerint történt a hivatkozás. Pl. (27/6) Jaskó S.: A pápai—Bakony földtani leírása 6 lapjára utal.

Tartalomjegyzék :

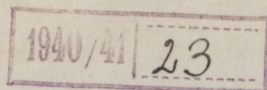
	oldal
I. Bevezetés. Földrajzi helyzet — — — —	3
II. Az őstáj — — — — —	6
III. A táj és az ember — — — — —	16
1. A táj a magyarság előtt — — — —	16
2. A magyar település kialakulása — — — —	18
3. Pápa aranykora — — — — —	20
4. A végvár — — — — —	23
5. Az Eszterházyak városfejlesztő kora — — — —	27
6. Fejlettebb városi forma (iparosodás, iskolák) — — — —	38
7. A Tókert városrész kialakulása — — — —	53
IV. A mai pápa — — — — —	54
1. A város külső képe — — — — —	54
2. Lakosság — — — — —	62
3. Foglalkozások — — — — —	66
a. Ipar — — — — —	66
b. Kereskedelem — — — — —	68
c. Mezőgazdálkodás — — — — —	71
d. Egyéb foglalkozások — — — — —	75
4. Közlekedés, forgalom — — — — —	77
5. Közművek — — — — —	82
6. Kultúrális élet — — — — —	84
7. Közegészségügy — — — — —	89
8. Társadalmi viszonyok — — — — —	91
9. Pápa vidéki kapcsolatai — — — — —	94
V. Befejezés — — — — —	95
Irodalom — — — — —	97

Hibajegyzék

- 8 lap 36. sor: Nagyhantok helyett *Nagyhanta*
15 lap 13. sor: pigypang helyett *pitypang*
15 lap 20. sor: Cimuta helyett *Cicuta*
16 lap: 1 lábjegyzet helyesen 29/30—32, az 1 lábjegyzet pedig u. a. lap 15 sorára vonatkozik.
24 lap 10. sor: ellentétben a város helyett *ellentétben a környék*
37 lap 17. sor: 1482 helyett *1782*
37 lap 19. sor: 4667 helyett *4662*
37 lap 24. sor: 4049 helyett *8649*
38 lap utolsó sor: enyvírhás helyett *enyv-, írhásnagyüzeme*
41 lap 20. sor: (22) helyett *(22-t)*
48 lap 15. sor: rután helyett *rutén*
50 lap 29. sor: faraktárág helyett *faraktárig*
61 lap 23. sor: 8 emeletes helyett *8 egyemeletes*
85 lap alulról 7. sor: református nevelő helyett *Református Nőnevelő*
86 lap alulról 4. sor: tanítóképző helyett *tanítónőképző*
89 lap Közegészségügy 2. sora: jellegő helyett *jellegű*
89 lap 14. sor: Két nyomdája helyett *két nagyobb nyomdája*
89 lap: a szövegközötti 68. utalás a 69. lábjegyzetre vonatkozik.

Életrajz :

1914. jul. 5-én Déván (Hunyad m.) születtem. 1921-ben Pá-pára menekültünk. — 1921-ben a pápai Református Nőnevelő In-tézet II. elemi osztályába iratkoztam, s ebben az intézetben vé-geztem az elemi 3 osztályán kívül a polgári 4 és a tanítóképző 5 osztályát, ahol 1933 júniusában tanítónői oklevelet nyertem. — u. ez év szeptemberében a szegedi Allami Polg isk. Tanárképző Főiskolára iratkoztam be. földrajz-természetrajz-kémia és torna szakcsoportra, u. ekkor a Ferenc-József Tud. Egyetem rendkívüli hallgatója lettem, ahol földrajzot hallgattam. — 1935-ben alap-, 1937-ben szakvizsgát tettem. 1937 szeptemberében a Tanítóképző Intézeti Tanárjelöltek Aponyi Kollégiumának tagja lettem, s 1939 májusában tanítóképző-intézeti-tanári oklevelet szereztem. 1937 novemberétől az Áll. Polgári isk. Tanárképző Főiskola földrajzi tanszékén mint díjtalan főiskolai gyakornok működtem.

XB 167325

